

- Theologische Universiteit Kampen -

Missie in een seculiere tijd

*Een empirische en theologische evaluatie van het oordeelmotief bij
W. Dekker, W.M. Dekker en A. van de Beek*

Pieter Gorissen
Begeleider: Prof. dr. S. Paas
Juni 2013

Missie in een seculiere tijd

Een empirische en theologische evaluatie van het oordeelmotief bij

W. Dekker, W.M. Dekker en A. van de Beek

Het was de zaterdag ervoor monumentendag geweest en ook de Oude kerk van Delfshaven was voor het publiek opengesteld. De ouderling fungeerde als rondleider. Op een gegeven ogenblik liepen zij tussen de graven in de kerk, en vroeg er een jongetje: meneer, kunt u ook zeggen waar God begraven ligt? Hoe lang is het geleden dat Hij geleefd heeft?

- Uit: Graafland (1990), 23.

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
1. Inleiding	5
1.1 Aanleiding.....	5
1.2 Doel.....	7
1.3 Onderzoeksvragen en methode.....	8
1.4 Leeswijzer.....	9
2. Het oordeelmotief	11
2.1 Inleiding.....	11
2.2 Crisis.....	11
2.3 Oordeel.....	14
2.4 Inkeer.....	17
2.5 Conclusies.....	20
2.6 Excurs: historische inbedding.....	21
3. Empirische evaluatie	25
3.1 Inleiding.....	25
3.2 Kerkverlating en geloofsafval.....	25
3.3 Kerkplanting.....	27
3.4 Conclusies en eerste verwerking.....	28
4. Theologische evaluatie	31
4.1 Inleiding.....	31
4.2 Secularisering en het handelen van God.....	31
4.2.1 Het argument.....	32
4.2.2 Evaluatie.....	33
4.2.3 Conclusies.....	35
4.3 Secularisering en het oordeel van God.....	35
4.3.1 Het argument.....	35
4.3.2 Evaluatie.....	36

4.3.3 Conclusies	39
4.4 Secularisering en kerk-zijn in deze eeuw	40
4.4.1 Het argument	40
4.4.2 Evaluatie.....	41
4.4.3 Conclusies	44
5. Slot.....	47
5.1 Terugblik en eindconclusies	47
5.2 Aanbevelingen.....	48
Afkortingen	51
Bronnen	53

Voorwoord

De auteur van de Hebreënbrief spreekt over het christenleven als een wedloop (Hebr. 12:1). Dat is ook een passend beeld voor het studietraject dat ik met deze scriptie afsluit. In 2004 begon ik met studeren aan de Evangelische Theologische Academie. Sindsdien heb ik heel wat hordes genomen. Bijbelse theologie, Systematische theologie en, vanaf 2011 aan de Theologische Universiteit Kampen, pre-mastervakken en uiteindelijk de master Missionaire gemeente. In die negen jaar was ik omringd door een “menigte geloofsgetuigen” (12:1), talloze theologen uit heden en verleden. Zij hebben mij onderwezen, uitgedaagd, geprikkeld, geïrriteerd en gevormd. Docenten, medestudenten, maar ook vrienden en geliefden, dank voor jullie lessen, bemoedigingen en correcties in deze studie jaren. Stefan, ik wil jou in het bijzonder bedanken. Jij laat zien wat het is Jezus te volgen in een seculiere tijd. Dat maakte jouw colleges nog boeiender en van blijvende waarde. Roelof, jij bedankt voor al die theologische overpeinzingen en voor de lol van het samen studeren. Ik zie uit naar wat de studie ons verder nog gaat brengen. Ten slotte dank ik mijn Heer, “de grondlegger en voltooiër” van mijn geloof (12:2). In zijn voetsporen vervolg ik mijn wedloop. *Soli Deo Gloria.*

Groningen, juni 2013

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

“De tijden veranderen en wij met hen. De oude infernale huiver is vrijwel verdwenen en als de ontwikkelingen van de afgelopen decennia zich doorzetten, dreigen de oude volkskerken gereduceerd te worden tot een soort laagdrempelige bejaardenhuizen met de dienstdoende geestelijke als executeur-testamentair [...] Het religieuze landschap is sterk veranderd; in meerderheid behoren de Nederlanders inmiddels tot de ‘ietsisten’ en agnosten”, schrijft Joep de Hart in het SCP-rapport *Zwevende geloovigen*.¹ Binnen het tijdsbestek van een eeuw zijn kerk en geloof in ons land van het centrum naar de marge van de samenleving gedrongen. Ook de inhoud van het geloof is ingrijpend veranderd. Zoveel is inmiddels wel duidelijk. Maar, waardoor zijn de tijden veranderd? En wat betekenen de veranderingen in het ‘religieuze landschap’ voor de hedendaagse kerk? Daarover bestaat veel minder eenstemmigheid.

Sociologen wijzen in dit verband al snel op secularisering. Wat wordt daarmee bedoeld? Het woord ‘secularisering’ is afgeleid van het Latijnse *saeculum*, dat ‘het aardse leven’, ‘wereld’ betekent. Oorspronkelijk duidde het op de onteigening van kerkelijk bezit. Tegenwoordig gaat het bij secularisering om het verband tussen de modernisering van de samenleving en de achteruitgang van religie. Ten minste vijf aspecten worden daarbij onderscheiden:

- Differentiatie: kerk/religie is niet meer het middelpunt van alles, maar een van de sectoren in de samenleving;
- Rationalisatie: religieuze overwegingen maken plaats voor rationele en wetenschappelijke duidingen;
- Privatisering: geloven wordt steeds meer iets van het privéleven;
- Pluralisering: de samenleving is pluraal geworden qua overtuigingen, religies, et cetera, wat tot keuzes dwingt;
- Dechristianisering: afnemend christelijk geloof, ontkerkelijking.²

Wanneer er in deze scriptie gesproken wordt over secularisering, gaat het om een of meerdere van deze aspecten. Uit de context zal steeds blijken welke betekenis bedoeld is.

In de meeste kerkelijke denominaties is een debat op gang gekomen om na te gaan wat de secularisering betekent voor de identiteit en rol van de kerk. Allerhande visiestukken zagen

¹ Hart (2013), 227.

² Zie Paas (2011c) voor een bespreking van deze vijf aspecten in de sociologische literatuur (blz. 5-9).

daardoor het licht. Een vast bestanddeel van deze visies is een pleidooi voor missionaire bezinning en/of activiteiten. Zo bijvoorbeeld de visienota *De hartslag van het leven* (PKN, 2012), dat een lans breekt voor nieuwe vormen van kerk-zijn. “We hebben de Geest hard nodig om ons te helpen kerk te zijn voor onze tijdgenoten, voor (leeftijds)groepen die verder van onze huidige kerkelijke cultuur af staan.”³ Ontkerkelijking en geloofsafval mogen niet het laatste woord hebben. “Grote groepen van vooral jongeren vinden zelfs dat we moeten ophouden met kreunen en steunen. Groepen die weten dat we een minderheidskerk zijn, maar die met goede moed en liefde de hand aan de ploeg willen slaan.”⁴ Gewapend met het zendingsbevel van haar Heer en het vaste geloof in de universele betekenis van het Evangelie, kan de kerk toch ook weinig anders? Is de kerk trouwens niet inherent missionair, per definitie opgenomen in Gods verlossend en herscheppend handelen in deze wereld?

Niet iedereen denkt er zo over. Willem Maarten Dekker, PKN-predikant en onderzoeker aan de Protestantse Theologische Universiteit, zegt: “Het is nu niet de tijd voor nieuwe groeiplannen. Het is de tijd om de kleren te scheuren, as op het hoofd te strooien en de klaagliederen te zingen. Dat is wat Israël doet in de ballingschap. Blijkbaar is dit Gods wil voor dit moment in onze geschiedenis. Wij moeten de lier aan de wilgen hangen voor een poosje, in plaats van gemaakt mooie versjes spelen om de mensen te trekken. Wij moeten ons bezinnen...”⁵ Waar anderen benadrukken dat de kerk moet leren haar rol in de 21ste eeuw opnieuw te verstaan, zodat zij beter aansluiting vindt bij de postmoderne samenleving, stelt Dekker dat de kerk primair deze tijd moet leren verstaan. Dit is volgens hem niet zomaar een seculiere tijd - verklaarbaar uit tendensen als differentiatie, rationalisatie en privatisering - maar een tijd van oordeel. Wie theologisch naar deze tijd kijkt, spreekt niet van “missionaire uitdagingen” maar van “crisis”, aldus Dekker.⁶ Anders gezegd: De kerk is door God in ballingschap gevoerd en dat vraagt om inkeer en boetedoening, niet om een nieuw missionair elan.

W.M. Dekker staat niet alleen in deze opvatting. Andere belangrijke vertegenwoordigers van dit denken zijn zijn vader Wim Dekker (hoofd vorming en educatie IZB) en Bram van de Beek (emeritus hoogleraar Symboliek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam). Ook zij bieden een theologische duiding van deze tijd waarin oordeel de leidraad vormt. “Wat ik geplant heb, ruk ik uit.” Dit woord uit Jeremia 45:4 geeft volgens W. Dekker goed weer wat er op dit moment in ons land speelt; in de marginalisering van kerk en geloof is Gods oordelende hand aan het werk. Dit betekent dat de kerk nu niet moet “vluchten in het missionaire”, want “wie geschoren wordt moet stil zitten”.⁷ Van de Beek onderschrijft deze analyse en ziet maar één opdracht voor de kerk in ons land: “Christenen die het hoofd

³ *De hartslag van het leven. Visie op het leven en werken van de Protestantse Kerk in Nederland*, Zoetermeer: Boekencentrum, 20.

⁴ *Ibid.*, 10.

⁵ W.M. Dekker (2011).

⁶ *Ibid.*

⁷ W. Dekker (2011e).

buigen onder Gods oordeel - dat is het enige wat overblijft voor de kerk in het huidige tijdsgewricht. Dat is de binnenkamer opzoeken.”⁸

Het is met name dankzij W. Dekkers publicatie *Marginaal en missionair. Kleine theologie van een krimpende kerk* (2011) dat het ‘oordeelmotief’ een rol is gaan spelen in het debat over secularisering en kerk-zijn in deze eeuw. Dit boek heeft veel reacties uitgelokt, onder meer vanwege Dekkers (vermeende) missionaire stellingname. Zo schrijft René Strengtholt, missionair werker in vijf PKN-gemeenten, te vrezden dat Dekkers pleidooi “verlamvend werkt en dat het kerkenraden een motivatie geeft om op de rem te trappen als het gaat om het bij de tijd brengen van het kerk-zijn en het missionair staan in de context.”⁹ Hoe dit ook zij, feit is dat het oordeelmotief doorwerkt in de missionaire bezinning en praktijk van de hedendaagse kerk. Niet in de laatste plaats omdat het in krachtige bewoordingen wordt verdedigd door enkele toonaangevende theologen uit de grootste protestantse denominatie van ons land. Maar hoe plausibel en verantwoord is dit motief?

Deze vraag is belangrijk voor mij. Ik draai mee in een kerkplantingsproject¹⁰ en herken veel van wat de drie theologen schrijven over de context waarin dit gebeurt. W.M. Dekker zegt: “We leven in een tijd waarin het woordje ‘God’ de meeste mensen niets meer zegt. Het is een leeg woord geworden. Daarnaast zijn er steeds meer mensen die het vanuit de herleving van religie naar eigen believen invullen. Zij ‘flirten met God’, zoals dat heet.”¹¹ Op mijn werk, in de buurt waar ik woon, in mijn familie, in de kerk en zeker ook in de wijk die ik met het Evangelie dien, ervaar ik dit als een keiharde realiteit. Dat is zeer ernstig en het geeft te denken. Maar wat zegt het precies? Wijst dit op een oordeel? Heeft God de harten verhard? Wat impliceert deze situatie voor de missionaire taakstelling van de kerk? “Prediker 3 zegt, dat er overal een bestemde tijd voor is. Het is niet altijd en overal de tijd om naar buiten te gaan, er is ook een tijd om zelf de weg opnieuw te zoeken en te vinden”, aldus W. Dekker.¹² In deze scriptie wil ik bijdragen aan de bezinning op deze tijd en nagaan of er aanleiding is om missie in ons land op een andere manier vorm te geven dan nu gangbaar is.

1.2 Doel

Het doel van deze scriptie is:

*Het beschrijven en evalueren van het door W. Dekker, W.M. Dekker en A. van de Beek verdedigde oordeelmotief, met betrekking tot missie in Nederland.*¹³

⁸ Beek (2012), 183.

⁹ Zie <http://missionairdelft.nl> (geraadpleegd op 5-5-2013). Vgl. Noordegraaf (2011): “Het risico bestaat dat de uiterst orthodoxe flank binnen de PKN het boek zal gebruiken om de missionaire opdracht voor gezien te houden.”

¹⁰ Zie <http://pandvoordewijk.nl>.

¹¹ W.M. Dekker (2012a), 7.

¹² W. Dekker (2011d).

¹³ Onder ‘missie’ of ‘zending’ versta ik: “het overschrijden van grenzen als reactie op wat God in Jezus heeft gedaan” (Paas, 2011, collegeaantekeningen). Het gaat dan niet alleen om geografische grenzen, maar bijv. ook om culturele en/of sociale grenzen.

Onder 'motief' versta ik, het geheel van uitspraken over deze tijd en de Bijbelse reflectie daarop. De drie theologen hebben het nodige gepubliceerd op dit punt. Dit heeft ook veel reacties losgemaakt, in de vorm van boekrecensies, blogs en opiniërende artikelen (zie de bronnenlijst achterin deze scriptie). Tot een helder overzicht van de inhoud en onderbouwing van het motief heeft dit alles nog niet geleid. Dat moet dus eerst gebeuren voor een evaluatie mogelijk is.

Dit onderzoek heeft primair een theoretisch doel. Het beoogt inzicht te verkrijgen in de onderbouwing en verantwoording van het oordeelmotief. Daarmee wordt uiteindelijk ook een praktisch doel gediend. Het verkregen inzicht kan kerken helpen om zich (opnieuw) te bezinnen op een missionaire visie en praktijk die recht doet aan de secularisering en roeping van de gemeente.

1.3 Onderzoeksvragen en methode

Het oordeelmotief is niet alleen een theologische duiding van deze tijd. De drie theologen doen ook toetsbare uitspraken over wat er op dit moment met (de kerk in) Nederland aan de hand is. Dergelijke uitspraken - bijvoorbeeld over de ontkerkelijking of het nut van gemeentestichtend werk - fungeren soms als bewijs voor de oordeelsituatie waarin ons land zich bevindt. Dat vraagt om een empirische toetsing. Daarnaast is voor de duiding van de secularisering en de missionaire consequenties daarvan, een theologische toetsing noodzakelijk.

Dit leidt tot de volgende hoofdvraag:

In hoeverre is het oordeelmotief, zoals verdedigd door W. Dekker, W.M. Dekker en A. van de Beek, empirisch onderbouwd en theologisch verantwoord?

Het onderzoek beperkt zich tot de met name genoemde theologen, omdat het motief bij hen het meest uitgewerkt is. Er is geen studie verricht naar vergelijkbare stemmen uit het buitenland, omdat ik geïnteresseerd ben in de betekenis die het motief heeft voor de kerk in ons land.

Om de hoofdvraag te beantwoorden zijn zes deelvragen geformuleerd. Hieronder zijn ze opgesomd. Bij elke deelvraag is kort ingegaan op het doel en de methode ter beantwoording.

1. Wat houdt het oordeelmotief in?¹⁴

Doel: Zicht krijgen op de inhoud en onderbouwing van het motief.

Methode: Deze vraag wordt beantwoord door een analyse van de hoofdbronnen. Dit zijn:

¹⁴ In deze scriptie gaat het steeds over het oordeelmotief, zoals verdedigd door de drie theologen.

Marginaal en missionair (W. Dekker), *Provocatie* (W.M. Dekker), *Lichaam en Geest, Is God terug?* (A. van de Beek). Aanvullend zijn relevante blogs, (verslagen van) lezingen, artikelen en interviews geraadpleegd.

2. In hoeverre is het oordeelmotief - met name daar waar het uitspraken doet over secularisering en (de vertaling naar) missie - empirisch onderbouwd?

Doel: Evaluatie van wetenschappelijk verifieerbare uitspraken.

Methode: Empirische toetsing van uitspraken over kerkverlating, geloofsafval en kerkplanting. Ik heb hiervoor gebruik gemaakt van (sociaal)wetenschappelijke studies.

3. In hoeverre is het oordeelmotief theologisch verantwoord?

Doel: Evaluatie van de theologische onderbouwing. Hierbij gaat het om de toetsing van de verbinding die het motief legt tussen secularisering en (a) het handelen van God, (b) het oordeel van God, (c) kerk-zijn in deze eeuw.

- a. Hoe verhoudt het motief zich ten opzichte van het (theologisch) discours over 'Gods hand' in de geschiedenis?

Methode: De drie theologen stellen dat Gods hand werkzaam is in de secularisering. Ik heb hun spreken op dit punt vergeleken met gangbare dogmatische en geschiedtheologische opvattingen.

- b. Hoe verhoudt het motief zich ten opzichte van het theologisch discours over Gods oordeel?

Methode: De drie theologen stellen dat de secularisering verband houdt met Gods oordeel. Strookt dit met het Bijbelse spreken over oordeel? Die vraag wordt beantwoord door een Bijbels-theologische verkenning, met specifieke aandacht voor het Hebreeuwse *mishpat* (en de nieuwtestamentische equivalenten daarvan).

- c. Hoe verhoudt het motief zich ten opzichte van alternatieve theologische modellen met betrekking tot secularisering en kerk-zijn in deze eeuw?

Methode: De drie theologen stellen dat de secularisering geen aanleiding geeft tot missionaire bezinning en/of activiteiten, maar (uitsluitend) tot inkeer. Dit vergelijk ik met opvattingen van theologen die min of meer het tegenovergestelde beweren.

1.4 Leeswijzer

Door deze vragen te beantwoorden wordt duidelijk hoe dwingend de argumentatie is die aan het oordeelmotief ten grondslag ligt. Is het opzoeken van de binnenkamer 'het enige' wat de kerk op dit moment rest? Is dit de tijd van 'stilzitten' onder Gods oordeel? Moeten we de lier 'voor een poosje' aan de wilgen hangen? In de komende drie hoofdstukken ga ik op deze vragen in. Eerst beschrijf ik het motief (2), waarna de empirische (3) en theologische evaluatie (4) volgen. Ten slotte som ik de belangrijkste conclusies op en geef ik enkele aanbevelingen (5).

2. Het oordeelmotief

Godsdienst werd in het spoor van de Verlichting iets van een particuliere overtuiging en de goede God, die eenmaal ons werelddeel opzocht, werd langzamerhand als overbodige figuur voor nagenoeg alle terreinen van het leven met pensioen gestuurd. Hij lijkt nu alleen nog van belang voor hen, die te zwak zijn om de dans rond het gouden kalf van de menselijke autonomie vol te houden.

- Wim Dekker (2011e)

2.1 Inleiding

W. Dekker, W.M. Dekker en A. van de Beek zijn er niet van overtuigd dat we “de hand aan de ploeg moeten slaan”¹⁵ en de kerk weer dichterbij de samenleving moeten brengen. Dit is een tijd van oordeel en dat vraagt om inkeer, niet om missionaire activiteiten, aldus de drie theologen. Met deze twee zinnen is het oordeelmotief in een notendop verwoord. Het motief bevat een tijdsanalyse (‘crisis’), een theologische duiding (‘oordeel’) en een visie op de roeping van de kerk in deze eeuw (‘inkeer’). In dit hoofdstuk laat ik zien hoe de drie theologen dit uitwerken en onderbouwen. Daarmee beantwoord ik de eerste onderzoeksvraag: ‘Wat houdt het oordeelmotief in?’

Ik probeer de drie theologen zoveel mogelijk zelf aan het woord te laten. Zo komen de eigenheid en onderlinge verschillen het best in beeld.

2.2 Crisis

De drie theologen zijn het erover eens dat de kerk in ons land in een geestelijke crisis verkeert en dat deze primair verband houdt met secularisering. W. Dekker denkt bij secularisering aan “de doorwerking van het achttiende-eeuwse Verlichtingsdenken.”¹⁶ Hij vertelt op persoonlijke wijze hoe hij hiermee geconfronteerd werd in zijn gemeente te Loenen:

“In het pastoraat en met name bij het nieuw-ingekomenenbezoek [...] ontmoette ik mensen die scherp onder woorden brachten dat God en geloof voor hen volstrekt overbodig waren. Het waren uitgesproken agnosten, die hun standpunt goed wisten te verwoorden [...] Wat je ook zei over het hogere, het deed bij hen geen enkele snaar trillen. Het betrof een functioneel, modern, autonoom denken vanuit de kracht van het ‘zelf’ [...] Ook de kinderen van betrokken kerkleden bleken veel vatbaarder voor het virus van het ongeloof dan ik tot dan toe had meegemaakt. ‘Het geloof is als zand tussen mijn vingers weggeglip’, zeiden ze. Het virus verspreidde zich sluipenderwijs

¹⁵ Zie vorige hoofdstuk, voetnoot 4.

¹⁶ W. Dekker (2011a), 23.

en velen bleken er vatbaar voor. Tragisch was dat degenen die mij het meest na aan het hart lagen, er het minst tegen bestand bleken. Het waren juist de creatieve jonge mensen, de open, invoelende mensen, die de brug tussen kerk en wereld hadden kunnen slaan... Je zag hen echter voor je ogen uit de grote christelijke traditie wegglijden.”¹⁷

Er heeft een “copernicaanse omwenteling in onze cultuur plaatsgevonden van God als vanzelfsprekende vooronderstelling naar God als een niet direct voor de hand liggende optie.”¹⁸ Deze omwenteling heeft geleid tot een crisis die onze gehele samenleving doortrekt. Dat neemt verschillende vormen aan: “kerkgebouwen [die] worden afgebroken”, de verrijzenis van “nieuwe tempels [...] in de gestalte van bankgebouwen, hoger dan een kathedraal”, “we zien moskeeën, waar mensen een godsdienst belijden die in het licht van het christelijk geloof een raadsel blijft”, “ervaringen van zinloosheid, identiteitscrises, neurosen, zelfmoord, geweld enzovoort”, “de ontbinding van onze cultuur.”¹⁹ De kerk heeft te maken met “de terugloop van ledentallen, het dienen van afgoden, de verzaking van onze roeping om God en onze naaste lief te hebben, verdeeldheid en verwarring”,²⁰ “antropocentrisme en immanent denken”,²¹ “het verbleken van oude geloofsvoorstellingen en vormen zonder dat daar goede andere voor in de plaats zijn gekomen”²² en het feit dat “mensen wanneer ze naar de kerk gaan niet God daar ontmoeten, maar mensen die de zaak van God hebben overgenomen.”²³

W.M. Dekker brengt secularisering in verband met “Godsverduistering”.²⁴ Dit begrip werd in de jaren tachtig door Hendrikus Berkhof in ons land geïntroduceerd, die het ontleende aan Martin Buber. “Zoals de maan bij tijden zich tussen de zon en de aarde schuift, zo verduistert het dogma van de autonomie van de mondige mens (‘Verlichting’ geheten!) het licht van God”, schreef Berkhof.²⁵ De moderne, seculiere mens heeft het zicht op God verloren. Daaraan ligt volgens Dekker een seculariseringsproces ten grondslag dat 200 jaar geleden onder de elite van Europa begonnen is en dat zich vandaag doorzet “onder de laatste resten” van de samenleving.²⁶ De secularisering begon als een emancipatieproces, maar het leidde tot de “begrafenis van de kerk”.²⁷ “In vrijheid hebben wij het gouden beeld van de onverschilligheid opgericht, om daarvoor te knielen [...] Er staat in ons land een levensgroot beeld met daarop het woord ‘geloofsafval’, en daarvoor wordt massaal gekniel. Dat is wat

¹⁷ W. Dekker (2011a), 23-24.

¹⁸ W. Dekker (2011a), 49. In navolging van Charles Taylor, *Een seculiere tijd* (2009).

¹⁹ W. Dekker (2011a), 30-32.

²⁰ W. Dekker (2011a), 18.

²¹ W. Dekker (2011a), 176, 179.

²² W. Dekker (2011a), 174.

²³ W. Dekker (2011f).

²⁴ W.M. Dekker (2010a).

²⁵ Berkhof (1988).

²⁶ W.M. Dekker (2011).

²⁷ W.M. Dekker (2010a, 2010b, 2010c, 2011).

‘men’ wil, wat ‘men’ doet.”²⁸ Daarom leven we in een tijd “waarin het woordje ‘God’ de meeste mensen niets meer zegt.”²⁹ Deze verduistering gaat de kerk zelf bepaald niet voorbij. “Waar ik mij het allermeeeste zorgen over maak, is de innerlijke uitholling van het geloof van degenen die nog wel de kerkbanken vullen. Het onthutsende analfabetisme ten aanzien van het christelijke geloof dat er heerst ook binnen de kerk. Bijna niemand weet meer wat christelijk geloof, in haar oorspronkelijke kracht en eenvoud, inhoudt. Dat moet uitgelegd worden.”³⁰

Van de Beek ziet eveneens in de Verlichting het beginpunt van de hedendaagse crisis liggen. De verlichte mens is “uit zijn onmondigheid getreden en zelf subject van zijn geschiedenis geworden” (naar Kant).³¹ Aanvankelijk had dit alleen consequenties voor de kerk als machtsinstituut. Pas in de jaren zestig van de twintigste eeuw werd de “eigenlijke crisis” zichtbaar. “De studentenopstanden [in 1968] waren een expressie van wat latent in de hele maatschappij aanwezig was: het verlies van geloof in metafysische verhalen - in idealen of machten die de praxis van elke dag overstijgen.”³² Zolang de kerken nog vol zaten, nieuwe kerkgebouwen werden opgericht en de kerken betrokken waren bij de opbouw van de Europese samenleving, werd dit nauwelijks zichtbaar. Dat is nu wel anders:

“Voor sommigen is religie een van de mogelijkheden, voor anderen een van de onmogelijkheden en voor weer anderen is zij irrelevant voor de praktijk van het dagelijks leven. De laatsten bleken in West-Europa al spoedig in de meerderheid en de kerken ontvolkten in ras tempo. De kerk is in crisis omdat die leeg is geworden. Mensen hebben het geloof niet meer nodig om hun leven in te richten.”³³

De secularisering heeft diepe wonden geslagen in de West-Europese kerk. Er is wel gedacht dat de ontkerkelijking ook een zuivering zou betekenen, maar “dat is niet waar gebleken”.³⁴ Dat gaat uit van de onjuiste vooronderstelling dat de vertrekkers geen echte christenen waren en zij die bleven dat wel zouden zijn, aldus Van de Beek. “Het probleem ligt heel anders: de culturele omslag raakt allen en sommigen trekken daaruit de conclusie de kerk vaarwel te zeggen...”³⁵

Door de interne secularisering hebben christenen “de oriëntatie op Christus in de hemel [verloren] en [zijn] zich dientengevolge op de wereld gaan richten.”³⁶ Expressies daarvan kunnen waargenomen worden in alle protestantse richtingen van ons land: “De reformatorische avondmaalsmijding doet niet onder voor de ‘businessplannen’ van de

²⁸ W.M. Dekker (2012a), 55.

²⁹ W.M. Dekker (2012a), 7.

³⁰ W.M. Dekker (2011).

³¹ Beek (2012), 177.

³² Beek (2012), 178.

³³ *Ibid.*

³⁴ *Ibid.*

³⁵ *Ibid.*

³⁶ Beek (2011).

Protestantse Kerk of voor de ‘theology of progress’ van evangelische predikers. Het gaat allemaal om aardse macht, aardse succes en aardse zelfhandhaving.”³⁷

Het woord ‘Godsverduistering’ geeft uiteindelijk het beste weer waar de secularisering volgens de drie theologen op uitgelopen is. “We hebben niet alleen te maken met kerkverlating, we hebben ook niet alleen te maken met secularisatie in de betekenis van afnemende invloed van de godsdienst. Maar God zelf is een vraag geworden”, concludeert W. Dekker.³⁸ Anders gezegd: God speelt geen rol meer in het denken en handelen van de West-Europese mens; Hij is (daarin) feitelijk ‘afwezig’.³⁹ Dat is volgens de drie theologen ten diepste de crisis van deze tijd, zowel van de samenleving als geheel als van de kerk in het bijzonder. Niet voor niets wijzen zij in hun tijdsanalyse op de blijvende betekenis van de nota *Kerk-zijn in een tijd van Godsverduistering* (synode Nederlands Hervormde Kerk, 1988)⁴⁰ en op Berkhof, die stelde dat Godsverduistering de kern van de secularisering is.⁴¹

2.3 Oordeel

De geestelijke crisis is onvoldoende gepeild door alleen te wijzen op het verband tussen secularisering en de marginalisering van kerk en geloof. Daarmee is nog niet duidelijk “wat God met dit alles te maken heeft. We moeten ook theologisch spreken, en dan zou ik wel eens een alternatief willen horen voor het oordeel”, aldus W.M. Dekker.⁴² De andere twee theologen vallen hem hierin bij, al is het soms om verschillende redenen.

“Wanneer de kerk afkalft, moet toch wel de vraag opkomen of hier ook sprake is van schuld en een oordeel van God. Daar kun je alleen tot je schade aan voorbij gaan”, zegt W. Dekker.⁴³ Waarom is dat zo? “In de Bijbel hebben crises altijd te maken met het oordeel van God, met verzoeking, omkeer, loutering.”⁴⁴ Er is toch geen reden om aan te nemen dat God anders met de kerk omgaat dan met Israël? Daarom “vindt er bij mij een hermeneutische horizonversmelting plaats als ik de ervaringen van vandaag probeer te duiden: de terugloop van ledentallen, het dienen van afgoden, de verzaking van onze roeping om God en onze naaste lief te hebben, de verdeeldheid en verwarring in de kerk en in de samenleving. Met die ervaringen in mijn achterhoofd lees ik de Bijbel en dan herken ik veel.”⁴⁵

³⁷ Beek (2011).

³⁸ W. Dekker (2006).

³⁹ Vgl. W.M. Dekker (2012a), 78-87. W. Dekker (2011a) spreekt - in navolging van Nietzsche - zelfs over “een cultuur die God gedood heeft” (117).

⁴⁰ Zie o.a. W. Dekker (2011a), 15-16; W.M. Dekker (2010a); Beek (2012), 182.

⁴¹ Godsverduistering wordt in deze nota opgevat als synoniem voor secularisering (blz. 3) en verwijst als zodanig naar allerlei maatschappelijke ontwikkelingen waardoor God buiten beeld is geraakt. Tegelijkertijd wil het begrip ook iets over God zelf zeggen. De secularisering is niet alleen lot, maar ook schuld. Daarom is de Godsverduistering tevens oordeel; “van God die zichzelf verbergt” (blz. 4).

⁴² W.M. Dekker (2010c).

⁴³ W. Dekker (2011a), 17.

⁴⁴ W. Dekker (2011a), 16.

⁴⁵ W. Dekker (2011a), 18.

God handelt in de geschiedenis. “We zijn verleerd, misschien juist onder invloed van de Verlichting, de geschiedenis te zien als de werkelijkheid waarin God regeert en oordeelt.”⁴⁶ Maar dan nemen we God en de Bijbel niet serieus. In elke tijd moet de kerk zich afvragen op welke wijze God werkzaam is. Terugkijkend op de geschiedenis is Gods genadige en oordelende hand te ontwaren in de verspreiding van het Evangelie, de Reformatie en de Verlichting. Ook vandaag wordt zijn regering zichtbaar. “Nu het christendom in Europa afbrokkelt en dreigt te verdwijnen, kunnen we niet volstaan met binnenwereldse verklaringen. Bij de huidige afbraak denk ik dan bijvoorbeeld aan de tekst uit Jeremia: ‘Wat Ik geplant heb, ruk Ik zelf uit’ (Jer.45:4). Dit is niet het enige en het laatste, maar wel het beslissende. Het kan geen toeval zijn dat we na de kerstening en de bloeiperiode van het christendom nu een tijd van afbraak meemaken.”⁴⁷

“Een heel belangrijke vooronderstelling in mijn spreken over deze dingen is, dat ik de Constantijnse tijd niet beschouw als het grote verval van het christendom. Met A.A. van Ruler zeg ik, dat het God behaagd heeft Europa volksgewijs tot Christus te brengen [...] Ik spreek vooral van een oordeel, omdat ik geloof, dat het gekerstende Europa niet een toevallige historische gestalte van het christendom is, maar omdat ik daar het handelen van God door zijn Geest in belijd. God deed het gelaat van Europa oplichten in het aangezicht van Jezus Christus. Deze zelfde God heeft ons nu iets te zeggen in het verval.”⁴⁸

Waarom breekt God het christendom in Europa af? Wat ligt aan dit oordeel ten grondslag? Te denken is aan: de knieval voor ideologieën die als alternatieve heilswegen zijn gaan functioneren (zoals het neoliberalisme) en de door de Verlichting verbroken verbinding tussen geloof en leven,⁴⁹ het feit dat mensen zich “bewust hebben losgemaakt van de geboden en beloften van God en de Bijbel, zich [hebben] verzet tegen de kerk, tegen God zelf”,⁵⁰ machtsmisbruik en interne verdeeldheid binnen de kerk,⁵¹ de grote schuld die de kerk op zich heeft geladen ten opzichte van het Joodse volk,⁵² verwereldlijking,⁵³ materialisme en “eigenwillige godsdienst”,⁵⁴ “een doopraktijk die niet anders dan tot godslastering kon leiden”,⁵⁵ “onze welvaart ten koste van twee derde van de wereld”,⁵⁶ “omdat onder

⁴⁶ W. Dekker (2011a), 27.

⁴⁷ W. Dekker (2011a), 29.

⁴⁸ W. Dekker (2012).

⁴⁹ W. Dekker (2011g).

⁵⁰ W. Dekker (2011g, cf. 2012).

⁵¹ W. Dekker (2011g, cf. 2011a, 18; 2000, 101, 103).

⁵² W. Dekker (2011a, 19, cf. 2000, 101, 103, 108; 2006; 2011e). “De christelijke kerken [hebben] jammerlijk gefaald om de vernieuwende kracht van het christelijk geloof te demonstreren met als voorlopig dieptepunt de moord op zes miljoen joden in ‘een werelddeel waar in elk dorp de kerktorens naar de hemel wijzen’ (Elie Wiesel)” (2000, 108).

⁵³ W. Dekker (2011e, cf. 2000, 101).

⁵⁴ W. Dekker (2012). Dekker doelt met “eigenwillige godsdienst” op conservatisme, progressivisme en lichtvaardig oordelen over medechristenen.

⁵⁵ W. Dekker (2011e). Het gaat hier om het dopen uit gewoonte, zonder (onderwijs in) christelijke navolging. “Wie zich laat dopen, leert levenslang de Thora van Jezus. Wie dat te zwaar vindt, wie dat zijn kinderen niet wil aandoen, moet zichzelf en zijn kinderen niet laten dopen.”

⁵⁶ W. Dekker (2000), 101, 108.

christelijke vlag de meest gruwelijke dingen gedaan zijn, omdat de mondige mens God van de troon gestoten heeft en er zelf op is gaan zitten”,⁵⁷ “de godsdienstoorlogen in Europa, de slavenhandel die onze calvinistische voorvaders bedreven, de onderdrukking van vrouwen en minderheidsgroepen, het zegenen van de wapens tijdens onrechtvaardige oorlogen, het liberalisme van de vaderlandse kerk waardoor zoveel mensen van deze kerk vervreemdden.”⁵⁸

“Wat mij betreft staat de hele afbraak van de kerk onder het teken van Jeremia’s Godswoord: ‘wat *Ik* geplant heb, zal *Ik* uitrukken, zegt de HERE.’ Dit zijn de dagen waarin het oordeel begint bij het huis van God”, stelt W.M. Dekker.⁵⁹ Waarom wijst de huidige crisis op Gods oordeel? “Geloof in de soevereiniteit van God betekent dat je ook gelooft dat Hij zelf aan het werk is in de ontkerkelijking. Het is zijn project dat de kerken in Nederland worden afgebroken [...] We hebben ten diepste ook in wat ons nu overkomt niet te maken met sociologische wetten of culturele conjuncturen, met het noodlot of met de Satan, maar met God.”⁶⁰ Er is ook nog een andere belangrijke reden om aan het oordeel te denken. Het Nieuwe Testament laat zien dat de dood van Christus het oordeel over de wereld is. In dat oordeel is *alles* onder gegaan.

“In die zin is het niet de vraag of het oordeel over ons komt, maar slechts in welke gestalte het nu tot ons komt [...] Maar het is in wezen steeds hetzelfde oordeel. God is niet zo’n boekhouder, dat Hij zijn oordeel steeds netjes aanpast aan de mate van onze zonde. Zijn oordeel past ook niet in onze schema’s van oorzaak en gevolg. Er is in wezen maar één oordeel, dat zich op Golgotha openbaart en dat daar ook gedragen wordt. Dat oordeel heeft zijn schaduw in elke tijd en cultuur. Het gaat er dan ook niet om de voor ons zichtbare oorzaak van het oordeel te begrijpen. Het enige dat nodig is, is onze kerkelijke situatie verstaan als oordeel Gods.”⁶¹

“*Krisis* betekent oorspronkelijk oordeel [en dat] veronderstelt een subject: iemand die oordeelt”, schrijft Van de Beek.⁶² De kerk heeft eeuwenlang geloofd dat een crisis in de geschiedenis verband houdt met het oordeel van God. Onder invloed van de Verlichting is dat besef verloren gegaan. Feitelijk wordt God daarmee niet serieus genomen, in ieder geval niet als actor van de geschiedenis en laatste oordeel over ons bestaan. “Als we God nu wel serieus nemen, dan moeten wij zijn oordeel aanvaarden. Geloof in de soevereiniteit van God betekent dat je ook gelooft dat hij zelf aan het werk is in de ontkerkelijking. Het is zijn project dat de kerken in Nederland worden afgebroken.”⁶³ Dit is een oordeel dat de kerk over

⁵⁷ W. Dekker (2006).

⁵⁸ W. Dekker (2000), 103.

⁵⁹ W.M. Dekker (2010a).

⁶⁰ W.M. Dekker (2011).

⁶¹ W.M. Dekker (2010c). Vgl. Beek (2005), die op dit punt eveneens uitgaat van een apocalyptisch kader.

⁶² Beek (2012), 176.

⁶³ Beek (2012), 183. Citaat van W.M. Dekker (2011).

zichzelf heeft afgeroepen. “Eeuwenlang heeft de kerk haar zijn in Christus op de achtergrond gesteld ten opzichte van allerlei seculiere, dat wil zeggen tot dit tijdelijke leven behorende, doelstellingen. Daarvan plukt men nu de vruchten.”⁶⁴ Daarbij kan gedacht worden aan zaken als het streven naar “aardse macht, aardse succes en aardse zelfhandhaving”⁶⁵ of “vrijblijvendheid, op de winkel passen, traditionalisme, publieke activiteiten zonder dat deze gedragen worden door een intense geloofsgemeenschap.”⁶⁶ De kerk is niet meer een levende gemeenschap in Christus, maar een “instituut dat voorziet in religieuze of nog vaker alleen maar sociale behoeften.”⁶⁷ Er is alle gelegenheid tot bekering geweest, maar de kerk heeft oproepen om terug te keren tot haar wezen genegeerd. “De raad van Genève was machtiger dan het zwakke mannetje uit het stof en de Duitse vorsten triomfeerden over Luther die geen aardse macht begeerde - de wereld won ook in de kerk.”⁶⁸ En dan komt het oordeel.

“God had ook aan Israël beloofd dat Hij altijd bij hen zou wonen, maar dat is geen excuus om een loopje met Hem te nemen. Hij vertrok en Israël ging in ballingschap [...] Er zijn gemeenten in Nederland waar straks de laatste het licht uitdoet. Is dat dan niet omdat het Licht allang was uitgedaan door Hem die het Licht is: ‘Ik zal uw kandelaar van u wegnemen.’”⁶⁹

W. Dekker en Van de Beek zijn het erover eens dat de afbraak van de kerk niet een willekeurige straf is. “God oordeelt in de Bijbel mensen door hen over te laten aan de gevolgen van hun eigen keuzen (naar Rom. 1:18-32).”⁷⁰ Van de Beek vult dit nader in: “Als de kerk dan op de wereld gericht wil zijn, ontrouw aan haar leven in Christus, laat ze dan maar aan de wereld zijn overgeleverd.”⁷¹ De kerk wordt in de huidige crisis overgegeven aan haar wereldse verlangens.

2.4 Inkeer

“Het is geen populair thema: oordeel. Daar willen we het liefst zo snel mogelijk weer van af”, schrijft W. Dekker.⁷² Illustratief hiervoor is Numeri 14. Dit Bijbelhoofdstuk vertelt hoe Israël zich laat imponeren door het verhaal van de tien verspieders over reuzen in Kanaän. Als straf voor zijn ongeloof moet het volk veertig jaar rondzwerven in de woestijn. Als dit oordeel wordt uitgesproken, wil Israël op zijn schreden terugkeren en het beloofde land alsnog innemen. Deze missie mislukt jammerlijk. Het volk wordt totaal verslagen. “Ze willen niet buigen onder het oordeel. Ten diepste zit daarachter dat ze God niet God willen laten

⁶⁴ Beek (2011).

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ Beek (2012), 182.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ Beek (2011).

⁶⁹ Beek (2010), 111.

⁷⁰ W. Dekker (2011g).

⁷¹ Beek (2011).

⁷² W. Dekker (2011a), 18.

zijn en zijn *kairoi*, zijn 'tijden en gelegenheden' niet willen respecteren. Ze willen zelf de regie in handen houden."⁷³

Deze geschiedenis, die ook door Van de Beek wordt aangehaald,⁷⁴ maakt duidelijk dat "we de notie van oordeel nadrukkelijk in onze overwegingen aangaande kerk-zijn in de eenentwintigste eeuw moeten betrekken. Laten we niet te gauw denken dat God wel blij zal zijn met ónze plannen."⁷⁵

"Dit is niet de tijd van opbouw en uitbouw, maar van beproeving", stelt W. Dekker.⁷⁶ Voorlopig gaan we in ons land de weg van crisis. "Dat is een oordeel waar we nog lang niet klaar mee zijn. Wij zijn nog lang niet klaar met zelfonderzoek, met schuldbesef en boetedoening."⁷⁷ Wat staat de kerk te doen?

"Bidden, zwijgen, ootmoed, bescheidenheid, wachten op God, intussen in de dienende gestalte van Christus het goede doen onder de mensen [naar Bonhoeffer]. Dat is voor mij de gestalte van de kerk, die begrepen heeft wat er allemaal gebeurd is en hoe begrijpelijk het is, dat mensen het met de kerk niet meer zien zitten, terwijl ze toch naar onze diepste overtuiging Gods heil niet kunnen missen. Wie geschoren wordt, moet stil zitten. Wie onder de oordelen van God nog net niet is vergaan, moet in ootmoed en stilheid wachten op God, totdat Hij ons, ons land en volk en werelddeel, weer genadig zal zijn. Hij zal ons toch niet voorgoed voorbijgaan, hoewel Hij dat zou kunnen doen?"⁷⁸

Wat betekent dit voor de zendingsopdracht van de kerk? "Prediker 3 zegt, dat er overal een bestemde tijd voor is. Het is niet altijd en overal de tijd om naar buiten te gaan, er is ook een tijd om zelf de weg opnieuw te zoeken en te vinden."⁷⁹ De brief aan de Hebreëen is instructief op dit punt. In deze brief valt heel weinig nadruk op missionair zijn, omdat de context die van afval is. "Alle accent valt [...] op volharding en trouw, het gevaar van afval onder ogen te zien. Naar mijn diepe overtuiging hebben we dit laatste accent vandaag in onze context ook bijzonder hard nodig."⁸⁰ Deze 'beweging naar binnen' impliceert overigens geen tegenstelling met missionair werk. "Juist de confrontatie met onze cultuur kan ons tot een nieuw en rijker verstaan brengen van wat wij in het christelijk geloof hebben ontvangen." Maar "dan moet er [...] al wel een duidelijke identiteit van de gemeente aanwezig zijn, de identiteit 'in Christus', het geheim van zijn leven, lijden en opstanding."⁸¹ En daaraan schort het juist. Voor de meeste christenen is het daarom belangrijker na te

⁷³ W. Dekker (2011a), 18.

⁷⁴ Beek (2012), 182-183.

⁷⁵ W. Dekker (2011a), 18. Vgl. W.M. Dekker (2010b, 2010d, ongedateerd a).

⁷⁶ Noppen (2012).

⁷⁷ W. Dekker (2011a), 37-38.

⁷⁸ W. Dekker (2011e).

⁷⁹ W. Dekker (2011d).

⁸⁰ W. Dekker (2011d). Zo ook W.M. Dekker (ongedateerd b).

⁸¹ W. Dekker (2011a), 181.

denken over de vraag: wat heb ik te delen, wat de ander niet heeft? “Zolang je daar geen antwoord op hebt, wees dan voorzichtig met ‘kerk naar buiten’, want dan wordt het een uitverkoop.”⁸²

“De een vindt dat de kerk naar buiten moet om allerlei uitdagingen die daar voor het oprapen liggen, ook daadwerkelijk op te rapen. Anderen denken dat het risico groot is dat de kerk zelf hierdoor alleen nog maar verder zal verwereldlijken. Bij die laatsten hoor ik.”⁸³

W.M. Dekker: “Het is nu niet de tijd voor nieuwe groeiplannen. Het is de tijd om de kleren te scheuren, as op het hoofd te strooien en de klaagliederen te zingen. Dat is wat Israël doet in de ballingschap.”⁸⁴ Ballingschap is niet de tijd van missionaire initiatieven, maar een tijd van bezinning, inkeer, en rouw. Tegenwoordig ontbreekt het eigenlijk geheel aan die bezinning in de kerk. “Er is enkel nog de dadendrang, het pamflet, het programmaboekje. Er is de vlucht in de missionaire plannenmakerij of anders in de mystiek.”⁸⁵ Zonder theologische doordenking van deze tijd weet de kerk niet wat te verkondigen. Hoe kan zij dan missionair zijn?

“Bijna niemand weet meer wat christelijk geloof, in haar oorspronkelijke kracht en eenvoud, inhoudt. Dat moet uitgelegd worden. Dat is nog veel basaler dan missionair kerkzijn. Het missionaire veronderstelt dat je zelf een sterke identiteit hebt en dat je daar heel bewust uit leeft. Maar de crisis van de kerk is dieper. Wij zijn helemaal niet in staat om missionair te zijn.”⁸⁶

De kerk mag ook eerst de tijd nemen om te rouwen over het sterven van het christendom. Daarbij is het van belang te beseffen dat de afbraak niet zomaar ongedaan te maken is. “Met Europa is iets eschatologisch gebeurd, toen Willibrord binnenkwam, en in elk mensenleven is iets eschatologisch gebeurd toen het gedoopt werd. Een cultuur die dat loslaat kan niet meer zomaar terug.”⁸⁷ De kerk heeft het oordeel te volbrengen ofwel “het ten grave dragen van Christus en de kerk.” Dat is het enig hoopvolle dat haar te doen staat. “Alleen in dit oordeel, niet daarbuiten, kan er genade zijn. Zo wil Hij onder ons aanwezig zijn, als degene die zich weg laat drukken, weg uit Rotterdam, en straks ook weg van de Bible Belt, weggedrukt tot op Golgotha.”⁸⁸

De kerk volbrengt dit ten grave dragen in het “nieuwtestamentisch, apocalyptisch” besef dat er geen “hoop meer voor de kerk [is] in de zin van een opleving of een wending ten goede. In de hoop op God wordt de hoop op een nieuwe tijd losgelaten.”⁸⁹

⁸² W. Dekker (2011a), 180.

⁸³ W. Dekker (2011c).

⁸⁴ W.M. Dekker (2011).

⁸⁵ W.M. Dekker (2010b).

⁸⁶ W.M. Dekker (2010b). Vgl. W. Dekker (2011a), 180.

⁸⁷ W.M. Dekker (ongedateerd b).

⁸⁸ W.M. Dekker (2010b). Vgl. W. Dekker (2011a): “De geloofsafval is de centrale gestalte waarin het lijden van Christus zich momenteel onder ons voltrekt” (blz. 33, naar Berkhof).

⁸⁹ W.M. Dekker (2010c).

Van de Beek spreekt in navolging van W.M. Dekker ook van het begraven van de kerk. Daarmee bedoelt hij: “We moeten [...] het oordeel van God erkennen en de kerk die zijn rol in de wereld wil spelen begraven.”⁹⁰ Hoe doet de kerk dat? Door inkeer en boetedoening. “Als we tot het inzicht komen hoezeer de kerk het *saeculum* heeft verkozen boven de dingen die boven zijn, waar Christus is, dan is een tijd van diepe boete nodig en een tijd om de wegen des Heeren weer te leren.”⁹¹

“Als we de crisis zien als oordeel, dan is dat iets heel anders dan een probleem dat ons uitdaagt. Onder een oordeel kun je alleen het hoofd buigen. Je moet de consequenties dragen. Die kun je niet ontlopen door nu ineens te gaan doen wat je hebt nagelaten. Dan geef je alleen maar aan dat je het oordeel niet serieus hebt genomen, zoals de Israëlieten die het beloofde land wilden binnentrekken toen God hun gezegd had dat ze het niet kregen omdat ze zelf niet geloofden dat ze het ooit in bezit zouden nemen [...] Christenen die het hoofd buigen onder Gods oordeel - dat is het enige wat overblijft voor de kerk in het huidige tijdsgewricht. Dat is de binnenkamer opzoeken.”⁹²

Er is een nieuwe reformatie nodig om weer zicht te krijgen op Christus (zoals hij zichzelf geopenbaard heeft), zegt Van de Beek.⁹³ Pas dan kunnen we tot de mensen buiten de kerk het woord richten.⁹⁴ Anders gezegd: “Als we missionair willen zijn, moeten we eerst zelf helder weten wat onze missie is. Waarvoor staan wij? Waartoe weten we ons gezonden? Wat is de boodschap die we brengen, het *euangelion*, het goede bericht?”⁹⁵ Zolang de kerk dit niet weet, is inkeer het devies. “Voor veel christenen klinkt dit bijna als een vloek: een kerk die niet naar buiten treedt. Maar er zijn tijden dat we de stilte van de binnenkamer moeten zoeken, zoals Paulus na zijn bekering veertien jaar in Arabië verbleef.”⁹⁶

2.5 Conclusies

Wat houdt het oordeelmotief bij W. Dekker, W.M. Dekker en A. van de Beek in? Het motief biedt een theologische verwerking van de marginalisering van kerk en geloof in ons land. De sleutelwoorden zijn ‘crisis’, ‘oordeel’ en ‘inkeer’. De secularisering - door de drie theologen in verband gebracht met de modernisering van de samenleving sinds de Verlichting⁹⁷ - heeft

⁹⁰ Beek (2011).

⁹¹ Beek (2011).

⁹² Beek (2012), 182-183. Ook W. Dekker (In: Noppen, 2012) en W.M. Dekker (2010a) wijzen erop dat de huidige crisis niet beschouwd moet worden als missionaire uitdaging.

⁹³ Beek (2010), 20.

⁹⁴ Beek (2005).

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ Beek (2011).

⁹⁷ De drie theologen werken het begrip secularisering niet systematisch uit. Door de verbinding met de modernisering te leggen komen alle vijf sociologische aspecten uit hoofdstuk 1 in meer of mindere mate terug.

een geestelijke *crisis* teweeggebracht, die (mede) wordt opgevat als een *oordeel* van God. Daarom gaat het in deze tijd niet om missionaire bezinning en/of activiteiten, maar om *inkeer* en boetedoening. Pas als de gesecculariseerde kerk zich bekeert en opnieuw leert wat het Evangelie inhoudt en daarnaar leeft, kan zij weer missionair zijn. De drie theologen stellen dat de kerk te rade moet gaan bij de Bijbelse geschiedenissen die eveneens door oordeel en marginalisering gekenmerkt worden. Ze verwijzen hierbij vooral naar Numeri 14, de profetieën rond de Babylonische ballingschap en de Hebreeënbrief.

2.6 Excurs: historische inbedding

W. Dekker, W.M. Dekker en A. van de Beek reflecteren aan de hand van Bijbelse geschiedenissen op hedendaagse ontwikkelingen. In dat opzicht heeft het oordeelmotief een uniek karakter. Het heeft iets te zeggen over wat ons land in *deze tijd* ondergaat en wat de kerk *op dit moment* te doen staat. De tijden zijn ingrijpend veranderd, is geconstateerd in de inleiding. Niet eerder had de kerk in Europa met een soortgelijke afbraak van doen. Dat roept allerlei nieuwe vragen en antwoorden op, die in het motief een plek krijgen. Toch is de manier waarop de drie theologen tot hun verwerking komen niet nieuw. Er zijn hun vele christenen voorgegaan die crises als een oordeel van God hebben opgevat en daarbij een verband legden met een bepaald geestelijk klimaat of specifieke zonden. Zo gezien staat het oordeelmotief in een lange traditie. Ik wil een aantal voorbeelden uit de kerkgeschiedenis aanhalen.

Eusebius stelt in zijn *Historia Ecclesiae* dat de christenvervolgingen onder keizer Diocletianus een straf over de 'ijdelheid, onverschilligheid en jaloersheid' binnen de kerk was.⁹⁸ Hij schreef:

"Toen begon het goddelijk oordeel zich in zijn toezichhoudend effect te laten gevoelen; eerst nog met zachte hand, zoals daarbij gepast, geleidelijk; de massa's kwamen nog in grote getale naar de kerk; mild en gematigd was de bestraffing aanvankelijk; maar de vervolging begon werkelijkheid te worden [...] Maar wij merkten het niet; we waren niet bereid om de Godheid genadig en vriendelijk te stemmen; als een stel goddelozen dachten we dat onze activiteiten wel zonder bemoeienis of toezicht [van de voorzienigheid] verricht konden worden; en zo bleven we de ene boosaardigheid op de andere stapelen [...] Toen, ja toen, gebeurde wat Jeremia al zei: 'Hoe heeft de Heere de dochter van Sion in Zijn toorn bewolkt? Hij heeft de heerlijkheid van Israël van de hemel [op] de aarde neergeworpen; en Hij heeft aan de voetbank Zijner voeten niet gedacht in de dag Zijns toorns. De Heere heeft al de woningen Jakobs verslonden, en heeft ze niet verschoond (Jer. 2:1-2a)."⁹⁹

⁹⁸ Fahner (2000), 348.

⁹⁹ *Ibid.*

De vroege kerk heeft zich vaak moeten verdedigen tegen de aanklacht dat rampen, moreel verval en dergelijke aan haar te wijten zijn. De weigering van christenen om aan de keizer en goden te offeren, zou dit onheil hebben veroorzaakt. Cyprianus bracht hier tegenin: “Nee, die ellende is er niet doordat wij jullie goden niet vereren. Die komt door jullie gebrek aan verering door God! [...] Ze zijn de straf voor jullie misdaden en gedrag! Jullie zijn niet eens op zoek naar God en vrezen Hem niet. Jullie geven je ijdele bijgeloof niet op om de ware Godsdienst te leren kennen zodat de ene God door iedereen als enige wordt vereerd en aanbeden.”¹⁰⁰

Later heeft de kerk bijvoorbeeld de opkomst van de Islam in het Midden-Oosten en de verovering van Jeruzalem als oordeel van God over de zonden van de christenheid geïdentificeerd.¹⁰¹

De grootste gelijkenis met de drie theologen treedt in de zeventiende en achttiende eeuw aan het licht. In deze tijden spreken gereformeerde dominees - uit Nederland en uit de traditie van de Nadere Reformatie - op vrijwel analoge wijze van crisis en oordeel. De volgende drie voorbeelden maken dat duidelijk.¹⁰² De eerste is Jodocus van Lodensteyn (1620-1677). Deze dominee beklaagt zich over de “geesteloosheid” binnen de Gereformeerde kerk. Er is volgens hem te weinig spiritualiteit, vooral onder jongeren. Daarnaast heeft de kerk te maken met vele “schijnchristenen”. Probleem is dat “de oordelen die God [daarom] de laatste jaren over ons, alsmede over de gereformeerden alom in de wereld heeft gezonden, het volk niet hebben gebracht tot bekering. Ons volk is bevangen met eene algemeene doodslaap en dat is wel het zwaarste oordeel.”¹⁰³ Als het volk zich niet bekeert is het gevaar reëel dat God zijn kandelaar uit ons land wegneemt, aldus Lodensteyn. Hij zag reeds de eerste tekenen dat Gods Geest ons land ging verlaten en wijdde daarom maar liefst twaalf *Boet-predikationen* aan Jeremia 45:4: “Zie, wat Ik gebouwd heb, breek Ik af, en wat Ik geplant heb, ruk ik uit, zelfs dit ganse land.”¹⁰⁴

Een tweede voorbeeld is Abraham Hellenbroek (1658-1731). Hellenbroek maakt in zijn preken de vergelijking tussen Juda ten tijde van de profeet Jeremia en Nederland. Uit een preken-serie over Jeremia 7 blijkt “dat in vrijwel elke preek na de tekstverklaring, waaruit duidelijk wordt hoezeer Juda en Benjamin van Gods dienst afvallig geworden waren, dit gegeven langs de lijnen van analogie wordt geactualiseerd en toegepast op Nederland.”¹⁰⁵ Hellenbroek bepleit een reformatie van het hart om te voorkomen dat God ons land verlaat.

Derde voorbeeld is Henricus Ravesteyn (1692-1749). Het steeds terugkerende patroon in zijn preken is: “Eerst de vaststelling dat de Republiek, met name vanwege de ware religie, zeer bevoorrecht is; dat wordt gevolgd door de constatering dat de openbare godsdienst weinig geacht wordt, dat er weinig godsvreze, gebed en schuldbesef is, terwijl er veel

¹⁰⁰ Hunink (2006), 69. Vgl. Augustinus die dit in *De civitate Dei* systematisch uitwerkt in zijn leer van de twee steden.

¹⁰¹ Bakker en Boersema (2011), 217.

¹⁰² Ontleend aan Bisschop (1993), 59-74, 93-117, 181-203.

¹⁰³ Bisschop (1993), 70.

¹⁰⁴ Bisschop (1993), 73. Citaat uit NBG-51.

¹⁰⁵ Bisschop (1993), 112.

onkunde, dwaling, zedelijk bederf [...], veel broedertwist, 'atheïsme', deïsme, libertinisme is [...] Vervolgens wordt geconcludeerd dat de rampen en oordelen aan de inwoners van de Republiek zelf te wijten zijn; om tenslotte uit te komen bij een oproep tot bekering en verootmoediging, vergezeld van de waarschuwing dat er meer oordelen te vrezen zijn."¹⁰⁶

Lodensteyn, Hellenbroek, Ravesteyn en tijdgenoten zagen de geschiedenis van de Republiek culminerend in de planting van de Gereformeerde kerk. Ze beschouwden ons land daarom als bevoorrecht. Maar dit voorrecht bracht grote verantwoordelijkheid met zich mee. De dominees zagen dan ook met lede ogen aan dat de Nederlanders het vaak niet zo nauw namen met geloof en kerk. Daarom spraken zij steeds weer over oordeel en bekering in hun preken.¹⁰⁷

Belangrijkste punt van overeenkomst tussen deze gereformeerde dominees en de drie theologen is de sterke identificatie van de kerk en ons land met het Bijbelse Israël. Dat komt bij laatstgenoemden niet zozeer voort uit theocratische noties, maar uit een volkskerktheologie. W. Dekker schrijft: "Ik [ben] ervan overtuigd [...] dat in de nu gevormde Protestantse Kerk in Nederland uiteindelijk de oorspronkelijke gereformeerde kerk uit de zeventiende eeuw wordt voortgezet: diep verankerd in het volk en op onzichtbare wijze verbonden met Christus, die op mystieke wijze in haar woont en die zo ook te midden van ons volk woont."¹⁰⁸ Elders zegt hij: "Ik houd van de volkskerk. Ik vind ook niet dat de Constantijnse tijd een vergissing is geweest. God gaat een relatie aan met een volk, van geslacht op geslacht."¹⁰⁹ W.M. Dekker en Van de Beek laten zich minder expliciet over de volkskerk uit. Uit hun hermeneutiek spreekt echter een even sterke identificatie met het Bijbelse Israël. Zo stellen ze dat "de hele afbraak van de kerk in ons land" onder het teken van Jeremia 45:4 staat;¹¹⁰ de planting Gods wordt uitgerukt, net als Israël in de ballingschap.

Een tweede punt van overeenkomst met de gereformeerde dominees is de 'beweging naar binnen'. Beiden bepleiten inkeer en geestelijke vernieuwing als antwoord op de crisis. Cornelis Huisman, die het natiebeseef onder gereformeerden uit de achttiende eeuw onderzocht, laat zien dat dit werd ingegeven door een deuteronomistische geschiedvisie.¹¹¹ Er werd een direct verband verondersteld tussen de (on)gehoorzaamheid van Israël/de kerk en het zegenend en vervloekend handelen van God (vgl. Deut. 11:26). Crises waren het gevolg van verkeerde keuzes.¹¹² Via de weg van inkeer kon Gods toorn worden afgewend en het land weer uitzien naar zegen. Dit denken is ook bij de drie theologen herkenbaar. In deze trant verwijzen W. Dekker en Van de Beek bijvoorbeeld naar Romeinen 1, waaruit zou

¹⁰⁶ Bisschop (1993), 198.

¹⁰⁷ Zie Bisschop (1993), m.n. 265.

¹⁰⁸ W. Dekker (2011a), 88. Zie ook voetnoot 48.

¹⁰⁹ In: Noppen (2012).

¹¹⁰ Zie voetnoot 47 en 59.

¹¹¹ Zie Huisman (2006), m.n. 141.

¹¹² Lodensteyn rekende tot deze verkeerde keuzes ook het gebrek aan missionaire dadendrang onder de heidenen, Joden en rooms-katholieken! Zie Bisschop (1993), 72.

blijken dat “God oordeelt door [mensen] over te laten aan de gevolgen van hun eigen keuzen.”¹¹³

Samengevat: Het oordeelmotief heeft oude papieren en sluit - in de vorm waarin de drie theologen het presenteren - sterk aan bij het gedachtegoed van zeventiende en achttiende eeuwse gereformeerde voorgangers uit de traditie van de Nadere Reformatie.

¹¹³ Zie voetnoot 70 en 71. Vgl. W. Dekker (2011g).

3. Empirische evaluatie

We leven in een dramatische tijd. De afbraak van de kerk gaat in een zeer hoog tempo door. En het ergste moet nog komen.
- Willem Maarten Dekker (2012a), 55

3.1 Inleiding

Het oordeelmotief is samengevat met de woorden 'crisis', 'oordeel' en 'inkeer'. Deze woorden blijken nauw met elkaar samen te hangen. De *crisis* noodzaakt W. Dekker, W.M. Dekker en A. van de Beek te spreken van *oordeel*, waarmee het kerkelijk program van *inkeer* gegeven is. Het is dus van belang na te gaan of de drie theologen een correct beeld van de crisis geven, omdat de rest daarmee samenhangt. Ik toets in dit hoofdstuk enkele uitspraken over kerkverlating, geloofsafval en kerkplanting. Het gaat hier om zaken die volgens de drie theologen onderstrepen dat de kerk in ons land zich in een geestelijke crisis bevindt en daarin nog een lange weg te gaan heeft. De theologische verwerking van deze 'data' komt in het volgende hoofdstuk aan bod.

Met dit hoofdstuk wordt de tweede onderzoeksvraag beantwoord: 'In hoeverre is het oordeelmotief - met name daar waar het uitspraken doet over secularisering en (de vertaling naar) missie - empirisch onderbouwd?'

3.2 Kerkverlating en geloofsafval

In 1970 was 75% van de Nederlanders lid van een kerk. In 2006 was dit gedaald naar circa 39-45%. De verwachting is dat de daling zich in 2020 stabiliseert en dat dan circa 28% lid zal zijn van een kerk.¹¹⁴ Dat "de kerk wordt afgebroken"¹¹⁵ en ons land massaal knielt voor het "beeld met het woord geloofsafval" erop,¹¹⁶ lijkt niet te ontkennen. Toch is bij deze uitspraken een aantal kanttekeningen te plaatsen. Want, over welke kerk gaat het hier en wat is het verband tussen de afbraak en geloofsafval?

In de eerste plaats passen niet alle kerken in het generieke beeld dat de drie theologen presenteren. De afbraak verschilt sterk per denominatie (en/of plaats). Zo is binnen een aantal kleinere orthodoxe kerkgenootschappen sprake van stabiliteit in ledental of zelfs van lichte groei.¹¹⁷ Dit wordt over het algemeen veroorzaakt door een geboorteoerschot, zodat de hier eveneens aanwezige kerkverlating gemaskeerd wordt, maar soms ook door

¹¹⁴ Zie Becker en Hart (2006), 37-44, 51-53.

¹¹⁵ Zo letterlijk bij W.M. Dekker (2011, cf. 2010a; 2010b; 2010c; 2012a, 6, 55) en Beek (2012), 183. Vgl. W. Dekker (2006; 2011a, 29; 2012).

¹¹⁶ Uitspraak van W.M. Dekker (2012a), 55.

¹¹⁷ Zie Becker en Hart (2006), 37-44.

intreders.¹¹⁸ Belangrijker is het gegeven dat migrantenkerken in ons land de afgelopen jaren explosief gegroeid zijn. De cijfers hieromtrent lopen uiteen omdat deze kerken vaak geen geregistreerd lidmaatschap kennen. Het gezamenlijk ledental wordt inmiddels geschat op 500.000-800.000.¹¹⁹ Uitspraken over *de* afbraak van *de* kerk slaan in ieder geval niet op deze groep.¹²⁰

In de tweede plaats wordt het doemscenario dat de drie theologen van de kerkverlating schetsen, niet ondersteund door de statistieken. Er zijn geen aanwijzingen dat “het ergste nog moet komen”.¹²¹ Het SCP constateert bijvoorbeeld dat de kerkverlating (ook binnen de PKN en RKK) afzwakt in tempo.¹²² Daarnaast geeft De Jong (Kaski) aan dat de kerkelijke betrokkenheid onder jongeren stabiel is of zelfs lijkt te stijgen, om daaraan toe te voegen: “De daling van de bodem is bereikt en er blijft een harde kern over. Met deze harde kern jongvolwassenen hebben we de komende aantallen kerkleden in beeld.”¹²³

In de derde plaats valt op dat de drie theologen geen onderscheid maken tussen achteruitgang in ledental en kerkverlating. Dat is wel op zijn plaats, want lang niet alle uitgeschrevenen zijn kerkverlaters in de eigenlijke zin van het woord. Zo is gebleken dat in 1996 ruim twee derde van de uitschrijvingen binnen de voormalige NHK te wijten is aan sterfteoverschot.¹²⁴ Dit komt overeen met de situatie binnen de RKK.¹²⁵ De afbraak komt daarmee voor het grootste deel op conto van de vergrijzing.¹²⁶

Als we naar de eigenlijke groep kerkverlaters kijken, is nog een nuancering op zijn plaats. Het is de vraag in hoeverre deze mensen zich herkennen in het beeld van ‘geloofsafval’. Mogelijk was een groot deel van deze groep (tegen wil en dank?) alleen geboortelid of dooplid, zonder praktiserend geloof of betrokkenheid bij de kerk. Uit het zojuist aangehaalde onderzoek van 1996 bleek dat bijna alle kerkverlaters dooplid waren.¹²⁷ Een recenter onderzoek naar kerkverlating onder jongeren in de PKN en enkele orthodox-gereformeerde kerken liet zien dat 68% van de vertrekkers zelden of nooit (meer) in de kerk kwam.¹²⁸ Hier kunnen geen directe conclusies aan verbonden worden, maar het maakt wel

¹¹⁸ Zie bijvoorbeeld Jong (2004).

¹¹⁹ Boersema en Paas (2011), 23.

¹²⁰ Wat niet wil zeggen dat de migrantenkerken geen weet hebben van de kerkelijke afbraak in ons land en de daarmee verbonden noties van oordeel. Zie bijv. A. van de Maas, ‘Tom Marfo: Pastor to Migrants in Dutch Society’ (In: Bediako *et al*, 2004, 150-162).

¹²¹ W.M. Dekker (2012a), 55.

¹²² Zie Becker en Hart (2006), 51-53.

¹²³ Jong *et al* (2007). Het betreffende rapport is niet openbaar. Zie “Kaski: Ontkerkelijking heeft bodem bereikt”, *Reformatorisch Dagblad*, 2 november 2007 (geraadpleegd op 1-6-2013 via <http://refdag.nl>). Vgl. Paas (2014) die erop wijst dat de secularisering onder jongeren in Nederland en Europa op zijn retour lijkt. Daarnaast laat hij zien dat jongeren aanmerkelijk hoger scoren op ‘religiositeit’ dan enkele decennia geleden.

¹²⁴ Hoogenkamp (1996), 4-6.

¹²⁵ Zie Kregting (2011) die het dalende ledental in de RKK tussen 2006-2010 onderzocht. In 2010 schreven 23.000 katholieken zich uit. De RKK verloor in dat jaar circa 50.000 leden aan sterfte.

¹²⁶ Aan deze vergrijzing ligt een dubbele ontgroening ten grondslag: er zijn minder geboortes en een relatief groter aantal onttrekkingen onder jongeren (zie Becker en Hart, 2006). Indirect is er dus wel een verband met kerkverlating in het verleden.

¹²⁷ Hoogenkamp (1996), 4. Vgl. Kregting (2011) die stelt dat veel van de jongeren die zich tussen 2006-2010 bij de RKK uitschreven, als ‘randlid’ getypeerd kunnen worden (blz. 3).

¹²⁸ Gepubliceerd in *Reformatorisch Dagblad* op 24 september 2011 onder de titel “RD-onderzoek kerkverlating jongeren toont worsteling kerkenraden aan” (geraadpleegd op 1-6-2013 via <http://refdag.nl>).

duidelijk dat kerkverlating niet per se geloofsafval impliceert.¹²⁹ Zie op dit punt ook L.J. Francis en P. Richter die vijftien oorzaken voor kerkverlating in Groot-Brittannië bespreken. Bij 30-60% van de kerkverlaters speelt naast verlies van geloof: “growing up and changing”, “alternative lives and alternative meanings”, “costs and benefits”, “disillusionment with the church”, “problems with relevance”.¹³⁰

Wat wordt afgebroken is vooral de situatie waarin Nederlanders vanzelfsprekend (via geboorte of doop) met de kerk verbonden zijn. Dit komt nu het hardst aan in de traditionele volkskerken, zoals de PKN en RKK.¹³¹ De ernst en omvang van deze crisis mag niet gebagatelliseerd worden. Het roept wel de vraag op wat ‘normaal’ is voor de kerk. Sommige theologen en historici stellen dat de kerk in deze tijd terugkeert naar de gestalte die kenmerkend is voor de meeste eeuwen van de kerkgeschiedenis. Was zij niet steeds een beweging in de marge van de samenleving? Het ledental in de Constantijnse tijd kan het beeld gemakkelijk vertroebelen. Paas schijft dat “most Christian leaders in Europe’s history thought that ‘true’ Christians were always a minority, even when virtually every single European was baptized.”¹³² Hij verwijst daarbij onder meer naar Luther, Calvijn en Abraham Kuyper. Luther stelde bijvoorbeeld dat onder duizend van zijn tijdgenoten amper één christen te vinden is. Je zou kunnen zeggen dat dit nu meer zichtbaar wordt omdat de moderne mens zich vrijer voelt de kerk te verlaten.

3.3 Kerkplanting

De drie theologen zijn kritisch over de effecten van kerkplanting. W. Dekker wijst de claims van “evangelische pioniers” af dat kerkplanting “het beste middel onder de zon” is en “hét antwoord op secularisatie”. “Zullen die nieuwe gemeenten het duffe imago van het christendom overstijgen zodat op die manier steeds meer mensen met de echte Jezus in aanraking komen en gaan geloven?”¹³³ W. Dekker stelt dat dit in de praktijk van de afgelopen vijftien jaar niet is gebleken. Zo ook W.M. Dekker: “De enorme stroom aan gemeente-opbouw en missionair-gemeente-zijn boeken en cursussen die ons overspoeld heeft, heeft ons wel heel moe gemaakt, maar ondertussen geen zoden aan de dijk gezet.”¹³⁴ Van de Beek laat zich niet expliciet uit over de effecten van kerkplanting. Hij ziet alle rapporten die iets proberen te ondernemen tegen de secularisering als symptoom van de kwaal: “men ziet de ontkerkelijking als een probleem, en aan een probleem moet iets worden

¹²⁹ Daar komt bij dat een deel van degenen die als ‘kerkverlater’ geregistreerd worden, zich aanmelden in andere kerken. Zie bijv. Stoffels (1990); Last (2006); Boersema en Paas (2011), 22-23; Vos (2012), 53-55. Bovendien blijken de ‘echte’ kerkverlaters lang niet altijd hun geloof op te zeggen (zie o.a. Hart, 2013, over ‘zwevende gelovigen’).

¹³⁰ Geciteerd in Paas (2014), die inschat dat deze oorzaken ook elders in Europa een belangrijke rol spelen.

¹³¹ De kleinere protestantse kerken en evangelische kerken zullen op dit punt nog een inhaalslag maken. De eerste tekenen daarvan zijn al zichtbaar. Zie Boersema en Paas (2011), 23.

¹³² Paas (2012), 18-19.

¹³³ W. Dekker (2011a), 157-159.

¹³⁴ W.M. Dekker (2011).

gedaan.”¹³⁵ Zijn devies voor deze tijd is, evenals W.M. Dekker, niet het planten, maar begraven van de kerk.¹³⁶

Het is niet juist dat kerkplanting geen zoden aan de dijk zet en dat gevestigde kerken net zo (weinig) effectief zijn in het bereiken van mensen zonder kerkelijke achtergrond. Onderzoek van Alrik Vos naar de missionaire resultaten van gevestigde kerken en kerkplantingen wijst op het tegendeel. Vos concludeert dat de laatste groep beduidend effectiever is in het bereiken van niet-kerkelijken. Waar de gevestigde kerken jaarlijks 1 nieuwe intreder per 964 betrokkenen verwelkomen, gaat het bij kerkplantingen om 1 nieuwe intreder per 31 betrokkenen.¹³⁷ Hierbij spelen meerdere factoren een rol, zoals de investering van geld, tijd en energie in het bereiken van de doelgroep. Daarnaast wijst Vos op het belang van een aanwezige verwachting dat mensen door het Evangelie veranderen.¹³⁸

Het onderzoek van Vos bevat ook aanwijzingen dat kerkplanting een positief effect heeft op het totale kerkverband. Zo blijkt dat de CGK - na vijf jaar actieve betrokkenheid bij gemeentestichtend werk - ook zelf meer toetreders verwelkomt.¹³⁹ Dit maakt het niet aannemelijk dat kerkplanting alleen leidt tot een alternatieve verdeling van bekeerlingen, zoals wel gesuggereerd wordt.¹⁴⁰

3.4 Conclusies en eerste verwerking

W. Dekker, W.M. Dekker en A. van de Beek blijken in hun spreken over *de* afbraak van *de* kerk in Nederland, primair op de volkskerken te doelen. Zij hebben bijvoorbeeld geen oog voor de migrantenkerken, waar qua ledentalontwikkeling niet ‘afbraak’ maar ‘opbouw’ het beeld bepaalt. Daarnaast krijgt hun spreken over de afbraak een minder dramatisch karakter als er onderscheid wordt gemaakt tussen daling in ledental, kerkverlating en geloofsafval. Gebleken is dat de daling in ledental en zelfs kerkverlating in veel gevallen niet op geloofsafval duidt. Ten slotte is vastgesteld dat de drie theologen ten onrechte voorbij gaan aan de missionaire winst die kerkplanting in deze tijd (voor het totale kerkverband) kan hebben.

Gelet op de algemene daling in ledental vanaf de jaren zeventig en de prognoses daarvoor tot 2020, kan zeker gesteld worden dat *de* kerk in ons land wordt afgebroken. Toch is het zaak preciezer te formuleren wanneer ervoor gekozen wordt om deze afbraak als ‘geestelijke crisis’, ‘oordeel’ of ‘ballingschap’ te duiden. Hoe geestelijk is deze crisis als blijkt dat de

¹³⁵ Beek (2012), 179-180.

¹³⁶ Beek (2011).

¹³⁷ Vos (2012), 56, 65. Zie Vellekoop (2012) voor een samenvatting van het onderzoek.

¹³⁸ Vos (2012), 67-116.

¹³⁹ Vos (2012), 66.

¹⁴⁰ In *Opbouw* reageert W.M. Dekker (2012b) op de bevindingen van Vos. Het valt op dat hij niet inhoudelijk op het onderzoek ingaat, maar alleen theologische overwegingen aandraagt om kerkplanting in deze tijd geen prioriteit te geven. Hij lijkt daarmee de conclusies weg te redeneren.

ontkerkelijkheid niet primair door geloofsafval, maar door vergrijzing en uitschrijvingen van 'randleden' veroorzaakt wordt?¹⁴¹ Wordt hier niet vooral een bepaald kerkt $type$ afgebroken? Wat het oordeel betreft, geldt dit voor ieder kerkgenootschap of lokale gemeente, en in dezelfde mate? En ook, hoe verhoudt dit oordeel zich tot lokale groei (in de kerkplantingen) of de ontwikkeling die migrantenkerken doormaken? Kunnen deze tekenen van 'opbouw' niet wijzen op een voorzichtig herstel, een terugkeer van de eerste ballingen misschien?

Het generieke spreken over crisis en oordeel lijkt meer te zeggen over het volkskerkelijk kader dat de drie theologen hanteren, dan over wat er *feitelijk* met de kerk in ons land gaande is.

¹⁴¹ Het 'interne verval' daargelaten, maar dat is empirisch moeilijk vast te stellen. Vgl. de zeventiende en achttiende eeuwse gereformeerde dominees die eveneens de noodklok hebben geluid vanwege geloofsafval, verwereldlijking, gebrek aan schuldbesef, etc (zie paragraaf 2.6).

4. Theologische evaluatie

Christenen die het hoofd buigen onder Gods oordeel - dat is het enige wat overblijft voor de kerk in het huidige tijdsgewricht
- Bram van de Beek (2012), 183

4.1 Inleiding

'Crisis', 'oordeel' en 'inkeer' zijn de drie kernwoorden van het oordeelmotief. In het vorige hoofdstuk stond het eerste woord centraal. Beoordeeld is in hoeverre het motief - met name daar waar het uitspraken doet over secularisering en (de vertaling naar) missie - empirisch onderbouwd is. Dat leidde tot de conclusie dat W. Dekker, W.M. Dekker en A. van de Beek zich in hun tijdsanalyse eenzijdig laten leiden door de situatie binnen de volkskerken en geen oog hebben voor het feit dat de afbraak van de kerk lang niet altijd met geloofsafval samenhangt. In de tweede plaats is gebleken dat de drie theologen ten onrechte voorbijgaan aan de missionaire kansen die kerkplanting in deze tijd biedt.

Hiermee is natuurlijk niet gezegd dat het wel meevalt met de marginalisering van kerk en geloof in ons land. De ontkerkelijking heeft zijn miljoenen verslagen en velen hebben het geloof de rug toegekeerd. Die ontwikkeling is nog steeds gaande. Kerkplanting en andere missionaire initiatieven bieden in getalsmatig opzicht geen tegenwicht; dit zijn (verhoudingsgewijs) druppels op een gloeiende plaat. Het woord *crisis* is in dit opzicht dus zeker op zijn plaats.

Maar, hoe zit het met 'oordeel' en 'inkeer'? Duidt de crisis op een *oordeel* van God en moet *inkeer* daarom de kerkelijke agenda van dit moment bepalen? Ik evalueer deze stelling door te kijken naar de verbindingen die het motief legt tussen de secularisering en (1) het handelen van God, (2) het oordeel van God, (3) kerk-zijn in deze eeuw. Daarmee beantwoord ik de derde en laatste onderzoeksvraag: 'In hoeverre is het motief theologisch verantwoord?'

4.2 Secularisering en het handelen van God

De drie theologen stellen dat Gods hand werkzaam is in de secularisering. In deze paragraaf vergelijk ik hun spreken op dit punt met gangbare dogmatische en geschiedtheologische opvattingen. Daarmee beantwoord ik subvraag 3a: 'Hoe verhoudt het motief zich ten opzichte van het (theologisch) discours over 'Gods hand' in de geschiedenis?'

4.2.1 *Het argument*

“Geloof in de soevereiniteit van God betekent dat je ook gelooft dat Hij zelf aan het werk is in de ontkerkelijkheid”, stellen W.M. Dekker en Van de Beek.¹⁴² Daarom is het “Gods project dat de kerken in Nederland worden afgebroken.”¹⁴³ W. Dekker spreekt terughoudender op dit punt. Hij wil weliswaar zowel in de kerstening van Europa als in de ontkerstening het “handelen van God door zijn Geest” belijden.¹⁴⁴ Echter, dat betekent niet dat God “de afbraak zelf regelrecht heeft ingezet.”¹⁴⁵ Er is ook sprake van menselijke schuld en verantwoordelijkheid en van “machten en krachten, die in de hemelse gewesten verkeerde invloeden uitoefenen.”¹⁴⁶ Toch staat God bij dit alles “niet werkeloos [...] toe te kijken.”¹⁴⁷

De drie theologen zijn het erover eens dat de kerk verleerd is de geschiedenis te zien als de werkelijkheid waarin God regeert en oordeelt. Daarmee nemen we volgens W. Dekker de Bijbel en God niet serieus. “We moeten ons [...] blijven afvragen wat de gebeurtenissen met God te maken hebben. Anders is alles louter toeval, of zijn we een speelbal van de duivel. Maken we in de crisis die we doorstaan ook echt ernst met ons geloof in God, *die regeert in oordeel en genade?* In de Bijbel komen we dat hermeneutische kader telkens tegen.”¹⁴⁸ W. Dekker is zich bewust van de valkuilen die een dergelijk kader met zich meebrengt, vooral als te snel op Gods werkzaamheid gewezen wordt. De geschiedenis kan zo gemakkelijk in eigen voordeel worden uitgelegd. Dat neemt niet weg dat we iets “over de concrete gang der dingen [...] kunnen zeggen - van God uit gezien.”¹⁴⁹ Dit doen we vandaag de dag niet door rechtstreekse openbaringen, maar “door in het licht van de Bijbelse patronen te kijken naar de gebeurtenissen in heden en verleden.”¹⁵⁰ Dit kan subjectief worden. Toch moet de kerk zich daar niet door laten weerhouden: “de profeten stonden ook kwetsbaar in hun tijdsduiding en hebben zich wel eens vergist; als je elk risico wilt uitbannen, dan interpreteer je niet meer.”¹⁵¹

W.M. Dekker kijkt door het Bijbelse patroon van ballingschap naar deze tijd en stelt dan dat de kerk, net als Israël destijds, haar situatie moet opvatten als “oordelend handelen van God”.¹⁵²

Dat de kerk de secularisering niet weet te verbinden met Gods handelen, komt volgens Van de Beek omdat zij God niet serieus neemt als actor van de geschiedenis en laatste oordeel over haar bestaan. “Het probleem is dat we de wereld niet meer kunnen zien onder het paradigma van Gods activiteit aan ons.”¹⁵³ De mens is zelf subject van zijn geschiedenis geworden en heeft zo het zicht op Gods werkzaamheid verduisterd. Dat was

¹⁴² W.M. Dekker (2011); Beek (2012), 183.

¹⁴³ *Ibid.*

¹⁴⁴ W. Dekker (2012).

¹⁴⁵ *Ibid.*

¹⁴⁶ *Ibid.*

¹⁴⁷ *Ibid.*

¹⁴⁸ W. Dekker (2011a), 28.

¹⁴⁹ W. Dekker (2011a), 30.

¹⁵⁰ *Ibid.*

¹⁵¹ W. Dekker (2011a), 127.

¹⁵² W.M. Dekker (2011).

¹⁵³ Beek (2012), 182.

voor het Bijbelse Israël wel anders; het volk kende God in diens handelen. “Hij werd zelfs gekend in zijn boosheid over ontrouw van zijn volk, in rampen, hongersnoden, oorlogen, besmettelijke ziekten. Mozes en de profeten konden Gods activiteiten zo aanwijzen.”¹⁵⁴

4.2.2 Evaluatie

De drie theologen bevinden zich hier op het theologische terrein van de ‘voorzienigheid’. Wat wordt daarmee bedoeld? Gerrit Cornelis Berkouwer onderscheidt twee aspecten aan het Bijbelse spreken over voorzienigheid: onderhouding en regering. “Wordt in de regering meer het aspect van de Voorzienigheid Gods aangeduid, dat betrekking heeft op het doel, waarheen God alle dingen leidt, in de Voorzienigheid Gods als onderhouding wordt gewezen op de instandhouding van alle dingen.”¹⁵⁵ Het gaat in het motief primair om het regeeraspect. “Zie, wat Ik gebouwd heb, breek Ik zelf af en wat Ik geplant heb, ruk Ik zelf uit” (Jer. 45:4, NBG-51), is niets voor niets een sleuteltekst in het duiden van de crisis.¹⁵⁶

De Bijbel ziet de geschiedenis als de werkelijkheid waarin God regeert en oordeelt, zegt W. Dekker. Dat klopt, maar daarmee is nog niets gezegd over wat wij precies van die regering kunnen waarnemen. Kan de kerk, net als het Bijbelse Israël, Gods activiteiten vandaag de dag zo aanwijzen? Is het evident dat Gods (oordelende?) hand werkzaam is in de secularisering? Ik wil drie bezwaren inbrengen tegen de door het motief geclaimde *doorzichtigheid* van Gods handelen. In de eerste plaats spreekt de Bijbel nadrukkelijk over de ondoorgrondelijkheid van Gods regering.¹⁵⁷ Dat heeft niet alleen met de verhevenheid van God te maken, maar ook met de aard van zijn regering. Gods bestuur sluit menselijke verantwoordelijkheid in, evenals historische factoren en zelfs zonden.¹⁵⁸ Dit maakt het lastig om de oorzaak van gebeurtenissen (eenzijdig) met menselijk of goddelijk handelen te verbinden. De Bijbel waarschuwt daar ook expliciet voor. Zo corrigeert Jezus in Lukas 13 de opvatting onder zijn tijdgenoten dat de ramp met de toren van Siloam, waarbij achttien Galileeërs omkwamen, een straf van God was. Jezus keert de redenering om: “Denken jullie dat zij schuldiger waren dan alle andere mensen die in Jeruzalem wonen? Zeker niet, zeg ik jullie, maar als jullie niet tot inkeer komen, zul je allemaal net zo sterven als zij” (vers 2b-3).¹⁵⁹ Sommige oordeelsduidingen zijn niet profetisch¹⁶⁰ en zeggen meer over de duider dan over God.

In de tweede plaats is in de christelijke traditie onderscheid gemaakt tussen de *Hand Gods* over alle dingen en de *Vinger Gods*, die in uitzonderlijke gebeurtenissen werd

¹⁵⁴ Beek (2010), 50.

¹⁵⁵ Berkouwer (1950), 56.

¹⁵⁶ W. Dekker (2008, 2012); W.M. Dekker (2010a); Beek (2012), 183.

¹⁵⁷ Berkouwer (1950), 100-101.

¹⁵⁸ Zie Berkouwer (1950), 108-118. Onder meer uitgewerkt n.a.v. de geschiedenis van Jozef.

¹⁵⁹ Zo ook ten aanzien van “de Galileeërs van wie Pilatus het bloed vermengd had met hun offers” (vers 1 b). Vgl. Joh. 9: 1-3 over de blindgeborene.

¹⁶⁰I.t.t. die van Paulus in 1 Kor. 11:27-34.

waargenomen.¹⁶¹ Hoewel de drie theologen de uitdrukking ‘Gods hand in de geschiedenis’ gebruiken, liggen zij in hun crisisduiding dichter tegen het concept van de Vinger Gods aan. Deze manier van duiden is problematisch gebleken in de kerkgeschiedenis.¹⁶² Berkouwer legt uit hoe het werkte: “Men meende in allerlei gebeurtenissen een speciaal handelen Gods te bespeuren, dat door z’n opvallend en verrassend karakter ook als zodanig *kenbaar* was, een evidente en kennelijke leiding in deze of gene gebeurtenis.”¹⁶³ De aandacht gaat hier al snel uit naar illustere voorbeelden als de ondergang van de Armada in 1588 en de ‘dubbele ebbe’ in 1672. Berkouwer laat zien dat hetzelfde principe ook is toegepast op gebeurtenissen met een minder incidenteel en wonderlijk karakter,¹⁶⁴ zoals de interpretatie van de val van Rome en Hitlers politiek in het vooroorlogse Duitsland. Het probleem is hier niet de erkenning van Gods voorzienigheid over alle dingen, maar “het *doorzichtig willen maken* van de gangen der Goddelijke voorzienigheid.”¹⁶⁵ De ontkerkelijking valt niet buiten Gods soevereine regering. Er is geen mus die ter aarde valt zonder Gods wil (Matt. 10:29). Daarmee is niet gezegd dat de ontkerkelijking dus *zijn* project is of dat het God *zelf* is die de kerk op dit moment ‘uitrukt’. Hier wordt de Hand Gods versmald tot de Vinger Gods.

In de derde plaats wordt in de geclaimde doorzichtigheid van Gods handelen ten onrechte de eenduidigheid van de (geselecteerde) feiten verondersteld. W. Dekker spreekt van een “hermeneutische horizonversmelting” als hij de feiten van de crisis naast de Bijbelse geschiedenissen van oordeel legt.¹⁶⁶ Maar hoe evident zijn deze feiten?¹⁶⁷ Waarom spreken andere kerken en theologen van ‘bevrijding’ als zij over dezelfde afbraak van het georganiseerde christendom spreken (zie paragraaf 4.4)? Gaat het hier niet vooral om theologische voorkeuren? Is het idee dat God de kerk op dit moment afbreekt niet gegeven met de aanname dat het christendom ook zijn planting was en dat ons land “ruim honderd jaar geleden nog een gedoopte natie” was?¹⁶⁸ Is dit denken niet tegelijkertijd de reden dat het motief alleen betrekking heeft op de situatie binnen de volkskerken en huidige tekenen van ‘opbouw’ buiten beschouwing laat? De drie theologen blijven het antwoord schuldig op deze vragen omdat zij niet wezenlijk in gesprek gaan met theologen die de crisis minder nadrukkelijk met Gods handelen verbinden of die er een alternatieve duiding op na houden.¹⁶⁹

¹⁶¹ Berkouwer (1950), 190-228.

¹⁶² Zie Kuiper (1996), 76-81.

¹⁶³ Berkouwer (1950), 191.

¹⁶⁴ W. Dekker (2011e) spreekt zijn terughoudendheid op dit punt uit. Hij acht het zelfs “gevaarlijk wanneer steeds gezegd wordt, dat we in alle rampen, die er gebeuren met de oordelen van God te maken hebben.”

¹⁶⁵ Berkouwer (1950), 195.

¹⁶⁶ W. Dekker (2011a), 18. Vgl. W.M. Dekker (2010c) die bij de afbraak aan niet anders dan oordeel kan denken.

¹⁶⁷ In de kerkgeschiedenis zijn periodes van afbraak en opbouw vaak ten onrechte vereenzelvigd met Gods zegen resp. oordeel. Vgl. Berkhof (1966), 105-106; Berkouwer (1950), 208-220; Spijker (1981), 180-181. Spijker nuanceert: “Heil en onheil laten zich slechts bepalen bij het kruis van Christus. Daar kan zelfs blijken dat alle dingen, die tegen ons schijnen te zijn in werkelijkheid meewerken ten goede” (blz. 181).

¹⁶⁸ W. Dekker (2006).

¹⁶⁹ De drie theologen voeren wel een polemieek tegen “evangelische pioniers” die, in hun ogen, niet van crisis maar slechts van missionaire uitdagingen willen spreken en die daarbij vooral een bedrijfsmatige en programmatische aanpak hanteren. Zie bijv. W. Dekker (2011a), 157-159, 168-169; W.M. Dekker (2010b, 2011, ongedateerd a); Beek (2012), 182.

4.2.3 Conclusies

Hoe verhoudt het motief zich ten opzichte van het (theologisch) discours over 'Gods hand' in de geschiedenis? Het motief doet uitspraken over het regeeraspect van Gods voorzienigheid. Niet de belijdenis van Gods bestuur over alle dingen blijkt in het geding, maar de geclaimde doorzichtigheid daarvan. Het motief legt onvoldoende verantwoording af ten aanzien van (1) het Bijbelse spreken over de ondoorgrondelijkheid van Gods regering, (2) het onderscheid dat in de christelijke traditie gemaakt is tussen de Hand Gods en Vinger Gods in de geschiedenis, (3) de meerduidigheid van historische feiten.¹⁷⁰

4.3 Secularisering en het oordeel van God

De drie theologen stellen dat de secularisering verband houdt met Gods oordeel. In deze paragraaf vergelijk ik hun spreken op dit punt met Bijbels-theologische noties van oordeel. Daarmee beantwoord ik subvraag 3b: 'Hoe verhoudt het motief zich ten opzichte van het theologisch discours over Gods oordeel?'

4.3.1 Het argument

De drie theologen willen de crisis primair theologisch duiden, zij vragen zich af "wat God met dit alles te maken heeft"¹⁷¹ en komen dan uit bij het oordeel. Daarvoor worden verschillende redenen aangedragen. W. Dekker spreekt van oordeel omdat in de Bijbel "crises altijd te maken [hebben] met het oordeel van God, met verzoeking, omkeer, loutering."¹⁷² Er is geen reden aan te nemen dat God anders omgaat met de kerk dan met Israël in de Bijbel, dus: "In de tijd van het Oude Testament werden de afgoden gediend en dan kwam het oordeel. In ons werelddeel kwamen we in de greep van ideologieën. Dan komt evenzeer het oordeel."¹⁷³ Daarnaast is er een historisch argument: "Ik spreek vooral van een oordeel, omdat ik geloof, dat het gekerstende Europa niet een toevallige historische gestalte van het christendom is, maar omdat ik daar het handelen van God door zijn Geest in belijd. [...] Deze zelfde God heeft ons nu iets te zeggen in het verval."¹⁷⁴ W. Dekker wijst op verschillende oorzaken van het oordeel. Hij komt tot een lange lijst met zonden van kerk en samenleving. W.M. Dekker wil geen concrete zonden noemen, want "God is niet zo'n boekhouder, dat Hij zijn oordeel steeds netjes aanpast aan de mate van onze zonde."¹⁷⁵ Aan het kruis is heel de wereld geoordeeld en dat oordeel heeft in elke tijd en cultuur zijn eigen schaduw. "Het gaat er dan ook niet om de voor ons zichtbare oorzaak van het oordeel te begrijpen. Het enige dat nodig is, is onze kerkelijke situatie verstaan als oordeel Gods."¹⁷⁶ Dit

¹⁷⁰ Dat deze kritiek niet betekent dat de kerk helemaal niets meer kan zeggen over Gods bestuur (Vgl. W. Dekker, 2011a, 127), zal blijken uit paragraaf 4.4, waarin de relatie tussen secularisering en kerk-zijn in deze eeuw besproken wordt.

¹⁷¹ W.M. Dekker (2010c).

¹⁷² W. Dekker (2011a), 16.

¹⁷³ W. Dekker (2011g).

¹⁷⁴ W. Dekker (2012).

¹⁷⁵ W.M. Dekker (2010c).

¹⁷⁶ *Ibid.*

vloeit ook voort uit het geloof in Gods soevereiniteit, want dat betekent “dat je ook gelooft dat Hij zelf aan het werk is in de ontkerkelijking.”¹⁷⁷ Van de Beek beaamt dit laatste. Daarnaast benadrukt hij, net als W. Dekker, dat de kerk eeuwenlang geloofd heeft dat crises samenhangen met het oordeel van God. En dat is niet zo vreemd, want *krisis* betekent oorspronkelijk oordeel en dat veronderstelt iemand die oordeelt. Waarom wordt de kerk geoordeeld? Van de Beek: “Eeuwenlang heeft de kerk haar zijn in Christus op de achtergrond gesteld ten opzichte van allerlei seculiere, dat wil zeggen tot dit tijdelijke leven behorende, doelstellingen. Daarvan plukt men nu de vruchten.”¹⁷⁸ De kerk wordt in de secularisering en afbraak overgegeven aan haar wereldse verlangens (naar Rom. 1:18-32).¹⁷⁹

4.3.2 Evaluatie

W. Dekker heeft veel kritiek ontvangen op zijn stelling dat de secularisering verband houdt met het oordeel van God.¹⁸⁰ Op theoblogienet.wordpress.com bespreekt hij deze kritiek. Dekker zegt daar: “Hoe kan het nu, dat wij allen dezelfde Bijbel lezen, waar in nagenoeg elk boek over oordelen van God gesproken wordt en dat wij dan toch zo aarzelen de gebeurtenissen vandaag ook onder dat aspect te bezien?”¹⁸¹ Hier wordt een belangrijk punt aangeroerd. De Bijbel spreekt veel over het oordeel van God, ook het Nieuwe Testament.¹⁸² Het kan nog wel eens meer over de kerk dan over de Bijbel zeggen, dat de notie van oordeel zo gemakkelijk terzijde wordt geschoven bij de duiding en verwerking van de huidige crisis. Steven J. Keillor zegt dat het idee dat God oordeelt en als zodanig inwerkt op onze werkelijkheid, niet meer past binnen het Westerse wereldbeeld waarin de mens *alleen* actor van de geschiedenis is. En dus laat de kerk het spreken over oordeel al snel achterwege.¹⁸³ Leon Morris wijst in dit verband op de weerstand tegen legalistisch taalgebruik in de samenleving en op het onvermogen van de kerk om Gods rechtvaardig handelen met diens liefde te verbinden.¹⁸⁴ Vermoedelijk is het verzet tegen Gods oordeel van alle tijden. Adam vluchtte weg voor God na het eten van de vrucht. Sindsdien is het niet veel anders geweest. ‘Mens, waar ben je?’ (Gen. 3:9b), is een vraag die zelfs de Atheners van Paulus’ dagen - ‘buitengewoon godsdienstig in ieder opzicht’ (Hand. 17:22b) - te zwaar viel. Het idee dat God als Schepper het recht heeft verantwoording te vragen aan zijn schepselen en daarover op een dag rechtvaardig zal oordelen (door de opgestane Jezus), is een aanstoot in iedere tijd.

Het voorgaande neemt niet weg dat er wel degelijk kritiek is te geven op de *manier waarop* de drie theologen de notie van oordeel uitwerken. Juist hier zitten ook de meeste pijnpunten bij

¹⁷⁷ W.M. Dekker (2011).

¹⁷⁸ Beek (2011).

¹⁷⁹ Zo ook W. Dekker (2011g, cf. 2011a, 29) en W.M. Dekker (2012a), 55.

¹⁸⁰ Zie de bronnenlijst achterin voor een selectie van reacties. Markus (2011) gaat hier het meest uitgebreid op in.

¹⁸¹ W. Dekker (2011e).

¹⁸² Zie bijv. Morris (1960) die alle Bijbelse grondwoorden van oordeel bespreekt. Keillor (2007) gaat uitgebreid in op de continuïteit van de oordeelsnotie in beide testamenten (blz. 61-85).

¹⁸³ Keillor (2007), 47-60.

¹⁸⁴ Morris (1960), m.n. 22, 51-53.

de eerdergenoemde criticasters. Ik wil in dit opzicht drie kanttekeningen bij het motief plaatsen.

In de eerste plaats impliceert het Bijbelse spreken over oordeel veel meer dan ‘God die zonde bestraft’. Keillor laat zien dat het Hebreeuwse *mishpat*, en de Griekse equivalenten daarvan in het Nieuwe Testament, verbonden is met de notie van verlossing. Gods oordeel is “not merely negative and destructive but has a creative element in separating a righteous remnant from evildoers. It sifts out. Future-oriented, it is not merely a return to the status quo ante.”¹⁸⁵ Oordeel en verlossing zijn in de Bijbel twee kanten van dezelfde medaille.¹⁸⁶ Anders gezegd: in het oordeel werkt God iets nieuws uit. Morris, aan wie Keillor het nodige ontleent, verwoordt het zo: “Yahweh’s judgment is a process which sifts men. It separates the righteous from the wicked and thus makes the ‘remnant’ to appear. This points us to a creative element in judgment. We must not think of it as merely negative and destructive. It has, it is true, negative and punitive aspects. But what emerges as the result of judgment is, so to speak, all clear gain. It is the beloved community, and we cannot imagine how this could possibly appear apart from judgment.”¹⁸⁷ Het valt op dat de drie theologen weinig oog hebben voor het verlossende element in hun spreken over oordeel. Alle nadruk valt op de afbraak van de kerk en de (vermeende) oorzaken daarvan. De vraag of God in dit alles iets nieuws creëert, komt niet aan bod. Van een ‘schifting’ of terugkeer naar een vitale ‘rest’ en/of marginale gestalte, willen de drie theologen ook niet weten.¹⁸⁸ Zij spreken liever van ‘ballingschap’.¹⁸⁹ Dat is op zich geen probleem, als daarmee zowel aan het ‘destructieve’ als ‘creatieve’ van Gods handelen recht wordt gedaan. De Bijbel geeft daar ook aanleiding toe. De ballingschap was niet alleen een periode van bezinning, inkeer en rouw (dat heeft dus zeker een legitieme plaats!), maar ook van nieuwe perspectieven en herstel.¹⁹⁰ In die trant schreef Jeremia aan de ballingen in Babel: “Bouw huizen en ga daarin wonen, leg tuinen aan en eet van de opbrengst, ga huwelijken aan en verwek zonen en dochters, zoek vrouwen voor je zonen en huw je dochters uit, zodat zij zonen en dochters baren. Jullie moeten in aantal toenemen, niet afnemen. Bid tot de Heer voor de stad waarheen ik jullie weggevoerd heb en zet je in voor haar bloei, want de bloei van de stad is ook jullie bloei” (Jer. 29: 5-7). Is het dan wel zo ver gezocht om in de marginalisering ook op Gods verlossend handelen te wijzen en initiatieven op het gebied van kerkvernieuwing/-planting ruimte te geven in deze tijd?¹⁹¹

In de tweede plaats is het beroep dat de drie theologen doen op het collectieve oordeel in het Oude Testament om meerdere redenen problematisch. A. Markus stelt dit aan de orde in zijn artikel ‘Crisis niet duiden als oordeel’ (*Kontekstueel*, november 2011), waarin

¹⁸⁵ Keillor (2007), 66.

¹⁸⁶ Zo ook Hamilton (2010), die dit voor ieder Bijbelboek probeert aan te tonen.

¹⁸⁷ Morris (1960), 23.

¹⁸⁸ W. Dekker (2012); W.M. Dekker (2011); Beek (2012), 178.

¹⁸⁹ W. Dekker (2000), 102-105, (2011a), 19, (2012); W.M. Dekker (2011), (2012a), 35; Beek (2010), 110-112.

¹⁹⁰ De toonzetting en inhoud van de profetieën verschilt per ballingschapsfase. Vooral in de aanloop naar de ballingschap ligt de nadruk op zonde en verwoesting. Eenmaal in ballingschap wordt de belofte van herstel en vernieuwing sterker. Een duidelijk voorbeeld hiervan is Deutero-Jesaja. Zie ook de bespreking van Smith (2003) in paragraaf 4.4.

¹⁹¹ Zie o.a. ook Jesaja 55: 1-13. In paragraaf 4.4 wordt dit punt nader uitgewerkt.

hij reageert op Wim Dekkers *Marginaal en missionair*. Markus voert drie bezwaren aan. De eerste is dat Gods specifieke omgang met Israël niet vanzelfsprekend overgeplaatst kan worden naar zijn omgang met de kerk. Volgens Markus is dit een miskennis van de unieke positie van Israël en geeft het onvoldoende rekenschap van de wending die de heilsgeschiedenis na Christus' komst heeft gekregen (zie derde bezwaar).¹⁹² Het tweede punt dat hij noemt is dat het in het Oude Testament, ook bij het collectieve oordeel, steeds over *concrete* zonden gaat. Dat laatste mist Markus bij W. Dekker, waardoor het spreken over oordeel volgens hem een te massief en abstract karakter krijgt. Het derde bezwaar van Markus is dat W. Dekker het specifiek nieuwtestamentische spreken over oordeel onvoldoende meeneemt in zijn duiding. "Daar breekt met de komst van Jezus een ander tijdperk aan [...] Het collectieve oordeel is daar veel meer een eschatologische categorie; het is het gericht op de jongste dag. Dit betekent overigens niet dat dit gericht geen impact heeft op het leven nu. Het oordeel dat komt, wordt juist als motief gebruikt om mensen vandaag op te roepen om zich van hun verkeerde levenswandel af te wenden. Gods oordeel en straf tot de jongste dag heeft veel meer een individueel karakter."¹⁹³

Het tweede bezwaar van Markus is mijns inziens niet geheel terecht. W. Dekker heeft - in tegenstelling tot de andere twee theologen - in zijn oordeelsduiding wel degelijk gewezen op specifieke zonden van kerk en samenleving.¹⁹⁴ Het laatste bezwaar lijkt mij van groter gewicht, al denk ik dat er meer continuïteit is tussen de beide testamenten dan Markus veronderstelt. Morris zegt: "The conclusion is inescapable that to the men of the Old Testament the most significant thing about judgment was the eschatological judgment of the Lord."¹⁹⁵ Een belangrijke uitzondering hierop vormt de periode rond de ballingschap, dat - vanuit een deuteronomistisch kader - geïnterpreteerd wordt als een immanent en collectief oordeel over Israëls zonden.¹⁹⁶ Het is vooral naar analogie van deze tijd dat de drie theologen tot hun generieke uitspraken over *de* afbraak van *de* kerk in ons land komen. Terecht stelt Markus dat dit onvoldoende recht doet aan onze individuele verantwoordelijkheid en het eschatologische karakter van het collectieve oordeel, waarover de Bijbel eveneens spreekt. Vooral dit laatste vind ik van belang omdat het doorwerkt in de visie op kerk-zijn in deze eeuw. Berkouwer maakt dit zo duidelijk: "De continuering van de tijd en het uitblijven van het gericht zijn vervuld met de roepstem Gods tot bekering. Nog gaat de geschiedenis voort en in het Evangelie is God de wereld zeer nabij. Gaat dan heen en predikt het Evangelie aan alle creaturen."¹⁹⁷ Het collectieve, uitstaande oordeel noodzaakt de kerk niet alleen tot inkeer, maar ook tot *missie*. Het een impliceert het ander. "Daar wij dan weten, hoezeer de Here te

¹⁹² Dit laatste komt m.i. ook tot uitdrukking in het tekstgebruik van de drie theologen, dat eerder exemplarisch dan heilshistorisch van aard is. Vgl. Greidanus (1970).

¹⁹³ Markus (2011). Vgl. Morris (1960): "In the New Testament, while social and communal responsibility is not overlooked, the emphasis in judgment is on what the individual does or does not do, unlike the Old Testament, where judgment falls on nations" (blz. 49). Cf. Keillor (2007), 101.

¹⁹⁴ Zie hoofdstuk 2.

¹⁹⁵ Morris (1960), 25.

¹⁹⁶ Contra W.M. Dekker (2012a): "Het hele Oude Testament moet gelezen worden tegen de achtergrond van de Babylonische ballingschap [...] De ballingschap functioneert als de lens waardoor eindelijk alles scherp wordt gezien. In de ballingschap wordt ervaren dat God inderdaad alles van Israël opeist" (blz. 35).

¹⁹⁷ Berkouwer (1950), 98.

vrezen is, trachten wij de mensen te overtuigen... laat u met God verzoenen (2 Kor. 5:11a, 20b, NBG-51).

In de derde plaats is het onduidelijk hoe de eschatologie van W.M. Dekker kan bijdragen aan een beter verstaan van de crisis. Hij zegt: "God is niet zo'n boekhouder, dat Hij zijn oordeel steeds netjes aanpast aan de mate van onze zonde. Zijn oordeel past ook niet in onze schema's van oorzaak en gevolg. Er is in wezen maar één oordeel, dat zich op Golgotha openbaart en dat daar ook gedragen wordt. Dat oordeel heeft zijn schaduw in elke tijd en cultuur."¹⁹⁸ Dit roept vele vragen op. Impliceert dit niet dat God volkomen grillig en willekeurig is in zijn oordeel? Als er dan sprake is van zo'n algemeen en altijd geldend oordeel, hoe kan de kerk dan onderscheiden waar en wanneer dat oordeel zich manifesteert en hoe zij daarop moet reageren? Is er zo gezien niet altijd een reden om 'inkeer' tot de kern van het kerkelijk program te maken en - zoals W.M. Dekker voor deze tijd wil - missie uit te stellen? Het komt mij voor dat juist dit denken zich schuldig maakt aan schematisering. Het getuigt mijns inziens ook van een eenzijdige visie op de Bijbelse eschatologie, waarbij de geschiedenis uitsluitend door de ogen van het kruis wordt bekeken. Het Nieuwe Testament wijst ook op de betekenis van de *opstanding* voor deze geschiedenis.¹⁹⁹ Daarom is in de gereformeerde theologie ook steeds gezegd dat het koninkrijk Gods een 'alreeds/nog niet' karakter draagt.²⁰⁰ Berkhof werkt dit fraai uit in zijn *Christus, de zin der geschiedenis* (1966).²⁰¹ Hij zegt onder meer: "[Jezus] wilde geen rijk dat de mensen zou verpletteren. Zijn komst als de lijdende knecht betekende niet primair het brengen van het gericht, zoals ook Johannes de Doper suggereerde (Mat. 3:10), maar juist het uitstellen van het gericht, het scheppen van een geschiedenis, een bedeling van genade en geduld. En dat niet alleen als voorbereiding tot het rijk, doch als de voorlopige gestalte van dat rijk, waardoor de liefde Gods reeds nu bij een schuldig mensengeslacht komt wonen."²⁰² Deze visie geeft geen aanleiding om zonde te bagatelliseren of te zwijgen over het oordeel. Wel om in elke tijd en cultuur niet alleen de schaduw, maar ook het licht van Gods doorbrekende koninkrijk te verwachten en verkondigen.

4.3.3 Conclusies

Hoe verhoudt het motief zich ten opzichte van het theologisch discours over Gods oordeel? Geconstateerd is dat het spreken over de werkzaamheid van Gods oordeel binnen de geschiedenis een voluit Bijbels gegeven is. De manier waarop deze notie in het motief is uitgewerkt, is voor discussie vatbaar. Drie punten zijn onder kritiek gesteld: (1) de eenzijdige nadruk op het destructieve in Gods oordelend handelen, (2) de verbinding met het collectieve en immanente oordeel in het Oude Testament, (3) de eschatologie van W.M.

¹⁹⁸ W.M. Dekker (2010c).

¹⁹⁹ Contra W.M. Dekker (2010c): "Voor deze wereld biedt de opstanding geen hoop, zij biedt hoop op een andere wereld."

²⁰⁰ Zie Genderen en Velema (1993), 738-744. Hier kan ook gewezen worden op N.T. Wright, vooral diens serie *Christian Origins and the Question of God*. Spijker werkt het principe uit in zijn visie op de kerkgeschiedenis (1981), 135-144.

²⁰¹ Zie m.n. blz. 115-169.

²⁰² Berkhof (1966), 74-75.

Dekker. Belangrijkste conclusie is dat het motief onvoldoende rekenschap geeft van de wijze waarop het (uitgestelde) oordeel tot verlossing en/of missie in deze tijd kan leiden.

4.4 Secularisering en kerk-zijn in deze eeuw

De drie theologen stellen dat de secularisering geen aanleiding geeft tot missionaire bezinning en/of activiteiten, maar (uitsluitend) tot inkeer.²⁰³ In deze paragraaf reflecteer ik op deze stelling aan de hand van theologen die min of meer het tegenovergestelde beweren. Daarmee beantwoord ik subvraag 3c: 'Hoe verhoudt het motief zich ten opzichte van alternatieve theologische modellen met betrekking tot secularisering en kerk-zijn in deze eeuw?'

4.4.1 Het argument

Dit is niet de tijd voor missie. De kerk moet, net als Israël in Numeri 14, leren Gods *kairoi* te verstaan en buigen onder het oordeel. "Wie onder de oordelen van God nog net niet is vergaan, moet in ootmoed en stilheid wachten op God, totdat Hij ons, ons land en volk en werelddeel, weer genadig zal zijn," zegt W. Dekker.²⁰⁴ Dit is niet de tijd om "naar buiten te gaan", maar om "zelf de weg opnieuw te zoeken en te vinden."²⁰⁵ Zonder die interne bezinning wordt missionair werk een uitverkoop en zal de kerk verder verwereldlijken, want het ontbreekt haar aan een duidelijke identiteit. Volharding, trouw en het gevaar van afval onder ogen zien, dat is het beeld dat Hebreëen schetst en wat de kerk in deze tijd nodig heeft.

W.M. Dekker stelt dat de identiteitscrisis dermate ernstig is, dat de kerk "helemaal niet in staat [is] om missionair te zijn."²⁰⁶ De kerk verkeert in ballingschap en dat is "geen tijd van missionaire initiatieven, maar van bezinning, inkeer en rouw."²⁰⁷ Geldt de zendingsopdracht dan niet in absolute zin? "Men moet [...] in de Bijbel altijd het gebod en de wijsheid met elkaar verbinden. Niet alles wat moreel goed is, is ook altijd wijs. Het gebod heeft altijd iets absoluuts, iets waarin plaats en tijd geen rol kunnen spelen. Maar dat is niet wijs. De wijsheid houdt rekening met de tijd. Het is niet altijd overal tijd voor hetzelfde..."²⁰⁸ Daar komt bij dat het Evangelie veertienhonderd jaar lang hartstochtelijk is verkondigd. "Er komt ook een moment waarop je tegen de mensen moet zeggen: 'zoek het nu maar even zelf uit.' Dat moment lijkt mij nu in ons land gekomen."²⁰⁹

²⁰³ W. Dekker (2011h): "Daarmee zouden we wel eens de grootste dienst aan missionair kerk-zijn vandaag kunnen bewijzen, die denkbaar is."

²⁰⁴ W. Dekker (2011e). Ook noemt Dekker in dit verband: "in de dienende gestalte van Christus het goede doen onder de mensen". Aangezien hij dit uiteindelijk niet of nauwelijks meeneemt in zijn visie op kerk-zijn in deze eeuw, heb ik het hier weggelaten. Vgl. Noordegraafs recensie van *Marginaal en missionair* (2011).

²⁰⁵ W. Dekker (2011d).

²⁰⁶ W.M. Dekker (2011).

²⁰⁷ *Ibid.*

²⁰⁸ *Ibid.*

²⁰⁹ *Ibid.*

Christenen die het hoofd buigen onder Gods oordeel, dat is volgens Van de Beek, “het enige wat overblijft voor de kerk in het huidige tijdsgewricht.”²¹⁰ Er is een tijd van “diepe boete nodig en een tijd om de weg des Heeren weer te leren.”²¹¹ Pas als de kerk weer zicht heeft op Christus, kan zij ook het woord tot de mensen buiten richten. Tot die tijd moet de binnenkamer gezocht worden.

4.4.2 Evaluatie

De drie theologen wijzen erop dat de kerk moet leren buigen voor Gods *kairoi*, zijn ‘tijden en gelegenheden’, ofwel “niet eigenmachtig willen beschikken over Gods bestemde tijden.”²¹² Probleem is, dat het niet eenduidig is wat deze tijd al dan niet impliceert (zie paragraaf 4.2). De vaststelling van Gods *kairoi*, zegt daarom in de eerste plaats iets over de theologische voorkeuren van de duider. Er zijn, zoals hierna zal blijken, ook theologen die de secularisering en de afbraak opvatten als Gods bevrijdend en vernieuwend handelen. Daarom spreken zij over een voor missie bestemde tijd. Welke visie beschikt hier eigenmachtig over Gods tijden? In dit opzicht is het interessant wat W. Dekker in een interview zegt:

“Hoe we onze context ervaren is sterk bepalend voor de manier waarop we Bijbellezen, bidden en omgaan met God. Als je denkt ‘we hebben een probleem, wij moeten er tegenaan’, dan ga je bidden om kracht en om vindingrijkheid. En je raadpleegt de Bijbel als was het een ‘handboek voor missionaire activiteiten’. Dan vind je ook nog wel een paar teksten. Ik kan daarom niet vaak genoeg onderstrepen hoe belangrijk het is dat we het in zekere mate eens worden over de analyse van de situatie waarin de kerk zich bevindt. Zolang we daar zeer uiteenlopende gedachten over hebben, belemmert dat een zinvol gesprek over wat ons nu te doen staat.”²¹³

Deze redenering geldt natuurlijk ook omgekeerd. Als je denkt ‘de kerk wordt geoordeeld, wij hebben ons te bekeren’, dan kom je al snel uit bij Bijbelteksten over de ballingschap, waarmee missie ineens weinig ter zake lijkt. Ik denk dat een dergelijke manier van redeneren niet bijdraagt aan het zinvolle gesprek dat Dekker beoogt. Dat vraagt om eerlijkheid over de eigen context en openheid voor de inhoudelijke argumenten van de ander. Dit hoofdstuk kan hopelijk gezien worden als een aanzet tot dit gesprek over wat de kerk in deze tijd te doen staat.

In het navolgende confronteer ik het motief met alternatieve theologische visies op secularisering en kerk-zijn in deze eeuw. Ik verdedig de stelling dat oordeel/ballingschap en missie elkaar niet uitsluiten.

²¹⁰ Beek (2012), 183.

²¹¹ Beek (2011).

²¹² W. Dekker (2011e).

²¹³ Noppen (2012).

Oordeel en missie. Dit punt is in paragraaf 4.3 al aangestipt. Gebleken is dat ‘oordeel’ in de Bijbel niet alleen duidt op afbraak of ‘straf op zonde’, maar *tegelijkertijd* op vernieuwing en herstel. Oordeel en verlossing zijn twee kanten van dezelfde medaille. Dit geldt zelfs voor de ballingschap. Ook dan is er tijd om ‘te bidden en je in te zetten voor de bloei van de stad’. Natuurlijk kan dit “een vlucht naar voren betekenen”²¹⁴, zeker als deze missie niet samengaat met een eerlijke analyse van de crisis en, zo nodig, bekering van concrete zonden uit het (eigen) kerkelijk verleden. Maar dat geldt voor iedere tijd. Waarom dan het een doen en het ander laten? “Juist de confrontatie met onze cultuur kan ons tot een nieuw en rijker verstaan brengen van wat wij in het geloof hebben ontvangen”, zo zegt W. Dekker zelf.²¹⁵ Het kan wijs zijn geloofsopbouw soms een grotere prioriteit te geven dan missie, maar dit laatste mag er altijd zijn. Het serieus nemen van het oordeel dringt de kerk daar ook toe. Zolang het oordeel over de wereld nog uitstaat, geldt de opdracht ieder mens en volk onder dat oordeel vandaan te roepen door het Evangelie te verkondigen. De kerk *wil* toch ook niet anders? In dit opzicht is “zoek het nu maar even zelf uit” (W.M. Dekker) volkomen ongepast. Het komt mij niet alleen onbarmhartig voor, het getuigt ook van weinig historisch besef. De kerk heeft - zoals W. Dekker en Van de Beek laten zien - in die veertienhonderd jaar niet alleen hartstochtelijk het Evangelie verkondigd, maar ook het zicht daarop verduisterd. De erkenning daarvan vormt eerder een extra motivatie voor missie. De vraag hoe dit moet gebeuren in deze tijd, is open voor discussie (en valt buiten de reikwijdte van deze scriptie). Misschien vormt Bonhoeffer een goed vertrekpunt voor de bezinning daarop. Hij bepleit zowel inkeer als missie: “Bidden en onder de mensen het goede doen. Elk denken en praten en organiseren moet herboren worden uit dat bidden en dat doen.”²¹⁶

Ballingschap en missie. Er zijn theologen die inkeer en missie met elkaar verbinden op basis van de ballingschapsmetafoer. Eén daarvan is David Smith. In *Mission After Christendom* legt Smith, net als de drie theologen, een verband tussen secularisering en de afbraak van de kerk. In zijn Bijbels-theologische reflectie daarop komt hij eveneens uit bij de profetieën rond de ballingschap. Smith ziet op grond daarvan reden om te rouwen over wat verloren is gegaan, maar wijst er tevens op dat de afbraak niet alleen verlies is. Het einde van de Constantijnse tijd betekent voor hem ook dat het kruis nu op een meer authentieke wijze kan spreken; niet als heerszuchtig teken vanuit het centrum, maar in zwakheid vanuit de marge.²¹⁷ Secularisering is daarom in zekere zin ook “a providential opportunity for the recovery of the Gospel and the renewal of the church.”²¹⁸ Toch is dat op dit moment niet wat de kerk ervaart. “For many Western Christians it is spiritually and psychologically impossible to celebrate a situation in which [...] the churches are continually haemorrhaging members and the country seems to be full of people who used to go to church but no longer

²¹⁴ W.M. Dekker (2010a).

²¹⁵ W. Dekker (2011a), 181.

²¹⁶ Bonhoeffer (1972), 251.

²¹⁷ Smith denkt hier ook aan oordeel: “As Christians in the modern Western world facing a time of endings, we must surely consider the question whether the loss of familiar patterns of church and mission is willed by God in response to our failure to maintain the purity of the Gospel” (blz. 40).

²¹⁸ Smith (2003), 32.

do."²¹⁹ De profeten die rond de ballingschap optraden hadden volgens Smith steeds een dubbel perspectief voor ogen. Enerzijds hielpen ze het volk om het verlies op een goede manier te verwerken. Anderzijds boden ze nieuwe perspectieven en werd de weg van herstel gewezen. Smith: "The *pre-exilic* prophets prepared the way for the ending of the known world, seeking to enable people to accept the loss of what had become familiar and beloved as being within the divine purpose, while those who preached *during and after* the exile summoned their hearers to receive with thankfulness the new world which God was bringing into being."²²⁰ Zo bezien gedragen de drie theologen zich als pre-exilische profeten in een tijd van ballingschap. Ze zouden er goed aan doen om, net als Smith, ook oog te hebben voor de (toekomstige) opbouw. Oordeel en verlossing gaan immers hand in hand.²²¹ Dit is geen 'vlucht naar voren'. De afbraak doet pijn en geeft verwarring, dat moet zijn plek krijgen. Tegelijkertijd is er hoop, juist omdat Gods hand in dit alles werkzaam is. "We must live with its confusion and humiliation, as a hopeful people ready to discover the new things the Spirit will birth."²²²

Er zijn ook theologen die de crisis van de kerk niet als 'ballingschap' duiden, maar als 'exodus' of 'bevrijding'. Zo bijvoorbeeld Stuart Murray in *Church After Christendom*. Murray ziet de marginalisering van de kerk niet als een "loss of a golden age but as opportunities to recover a more biblical and more Christian way of being God's people in God's world."²²³ Dat heeft alles te maken met zijn (overwegend) negatieve waardering van het Constantijnse tijdperk. "The end of Christendom marks the collapse of a determined but ultimately futile attempt to impose Christianity rather than inviting people to follow Jesus. The fourth-century decision to transfer from the margins to the centre in one enormous leap for power resulted in coercive but nominal Christianity."²²⁴ De val van de Christenheid ziet Murray als een kans om op een meer authentieke wijze kerk te zijn. "The marginality of post-Christendom churches holds out the enticing prospect of recovering the power and appeal of subversive Christianity and getting the missional movement back on track."²²⁵

Er zijn kritische vragen te stellen bij Murrays visie op het Constantijnse tijdperk. Zijn nadruk op imperialisme, machtsdenken en nominaal geloof, geeft een karikaturaal beeld van deze tijd.²²⁶ Dat neemt niet weg dat Murray (evenals Smith) op een belangrijk punt wijst; is de afbraak niet ook een *kans* om opnieuw te doordenken wat kerk-zijn betekent, ja wat het Evangelie inhoudt nu alle zekerheden zijn weggevallen en de kerk zich alleen nog kan verlaten op Hem die beloofd heeft zijn kerk te bouwen en bewaren (Mat. 16: 18)? Zoals hierboven is gebleken vraagt het Bijbelse spreken over oordeel en ballingschap wel om een dergelijke houding. Inkeren, rouwen, de kleren scheuren, de lier aan de wilgen hangen, et

²¹⁹ *Ibid.*

²²⁰ Smith (2003), 35.

²²¹ Dat geldt ook voor Jeremia zelf. Bij zijn roeping zegt God: "Nu, op deze dag, geef ik je gezag over alle koninkrijken en volken, om ze uit te rukken en te verwoesten, om ze te vernietigen en af te breken, *op te bouwen en te planten*" (Jer. 1:10, eigen cursivering).

²²² Zegt Alan Roxburgh over de ontkerkelijking (In: Smith, 2003, 34).

²²³ Murray (2004), xi.

²²⁴ Murray (2004), 148.

²²⁵ Murray (2004), 149.

²²⁶ Zie W. Dekker (2012), die enkele zegeningen van het Constantijnse tijdperk benoemt.

cetera hebben daarin ook een plek, maar kunnen evengoed een sta in de weg zijn, als ze bijvoorbeeld voortkomen uit het niet kunnen accepteren van verloren privileges en macht.²²⁷

Murrays visie roept ook een spannende vraag op. Is het basisconcept van het Constantijnse tijdperk dat kerk en volk kunnen samenvallen niet *zelf* een zonde? En dus ook: kan het oordeel van de afbraak niet juist *daarmee* samenhangen? Vertaald naar het motief: is de volkskerktheologie die de drie theologen aanhangen en op basis waarvan zij tot hun (generieke) spreken over afbraak en oordeel komen, niet zelf onderdeel van het probleem? Hier staan twee visies lijnrecht tegenover elkaar. Murray theologiseert vanuit een anabaptistische traditie, dat zich sterk maakt voor kerkvergadering op basis van vrijwilligheid en persoonlijke geloofskeus. Inmenging van de staat en/of de kerstening van volkeren, wijzen anabaptisten af omdat dit ten koste zou gaan van de zuiverheid van de gemeente. De anabaptisten hebben zich hierdoor in de kerkgeschiedenis steeds afzijdig gehouden van de volkskerken, wat hen geregeld op ernstige vervolging is komen te staan. Logisch dat Murray in de afbraak van het Constantijnse tijdperk een bevrijding ziet. De anabaptisten hebben in deze periode zelf goeddeels in ballingschap geleefd. Is de marginalisering dan louter bevrijding, zoals Murray suggereert? Dat waag ik te betwijfelen. Wel ben ik, net als Murray, kritisch over het concept van de volkskerk. Hangen de 'innerlijke uitholling' en het gebrek aan identiteit waar de drie theologen steeds over spreken, niet ook samen met onzalige verbindingen tussen kerk en volk? Vloeien de zonden die W. Dekker opsomt in verband met het oordeel (zie paragraaf 2.3), niet hier voor een belangrijk deel uit voort?

Als de kerk serieus neemt dat God haar leidt in oordeel en genade, dan zal zij haar positie in de marge moeten accepteren. Dat 'marge' niet per se 'marginaal' betekent, blijkt uit de kerkgeschiedenis. Wat dat betreft is onze situatie niet zonder hoop. "It may be that the times which by human standards are times of collapse are for God the great times of building. It may be that the times which from a human point of view are great times for the church are times when it is pulled down. It is a great comfort which Christ gives to his church: you confess, preach, bear witness to me, and I alone will build where it pleases me."²²⁸

4.4.3 Conclusies

Hoe verhoudt het motief zich ten opzichte van alternatieve theologische modellen met betrekking tot secularisering en kerk-zijn in deze eeuw? Gebleken is dat de secularisering op verschillende manieren geduid kan worden. Afhankelijk van de context en theologische voorkeuren wordt - in de termen van paragraaf 4.3 - een grotere nadruk gelegd op het

²²⁷ Vgl. Markus (ongedateerd): "Zowel het maakbaarheidsdenken als het doemdenken kan voortkomen uit projectie: Wij moeten God laten zijn en ervoor waken om Hem voor onze theologische kar te spannen. We moeten niet onze optimistische ideeën van maakbaarheid op God projecteren en verwachten dat Hij wel zal waarmaken wat wij in onze (missionaire) plannen hebben bedacht. Maar we moeten ook onze situatie van neergang niet op God projecteren en Hem als het ware laten incarneren in onze sombere verwachtingen."

²²⁸ Bonhoeffer (In: Smith, 2003, 46).

'destructieve' dan wel op het 'creatieve' van Gods handelen. Daarnaast is geconstateerd dat er op grond van de Bijbel geen reden is een tegenstelling te zien tussen oordeel en/of ballingschap enerzijds en missie anderzijds.

5. Slot

5.1 Terugblik en eindconclusies

In hoeverre is het oordeelmotief, zoals verdedigd door W. Dekker, W.M. Dekker en A. van de Beek, empirisch onderbouwd en theologisch verantwoord?

Het oordeelmotief is een theologische verwerking van de marginalisering van kerk en geloof in ons land. Op blz. 21-22 is het motief als volgt samengevat: "De secularisering - door de drie theologen in verband gebracht met de modernisering van de samenleving sinds de Verlichting - heeft een geestelijke crisis teweeggebracht, die (mede) wordt opgevat als een oordeel van God. Daarom gaat het in deze tijd niet om missionaire bezinning en/of activiteiten, maar om inkeer en boetedoening. Pas als de gesecculariseerde kerk zich bekeert en opnieuw leert wat het Evangelie inhoudt en daarnaar leeft, kan zij weer missionair zijn."

Het oordeelmotief staat in een lange traditie en vertoont veel verwantschap met het gedachtegoed van gereformeerde dominees uit de zeventiende en achttiende eeuw. Net als de drie theologen gaan zij uit van een sterke identificatie tussen (de kerk in) ons land en het Bijbelse Israël. Bij de drie theologen lijkt dit te worden ingegeven door een volkskerktheologie.

Uit de empirische evaluatie is gebleken dat de drie theologen in hun spreken over *de* afbraak van *de* kerk in ons land (ontkerkelijking): (1) primair op de volkskerken doelen, (2) geen onderscheid maken tussen daling in ledental, kerkverlating en geloofsafval, (3) ten onrechte voorbijgaan aan de missionaire winst die kerkplanting in deze tijd (voor het gehele kerkverband) kan hebben. Zo ontstaat een eenzijdig beeld van de crisis waarbij de tekenen van opbouw buiten beschouwing blijven en het geestelijk karakter onnodig gedramatiseerd wordt. Gelet op de groei van de migrantenkerken en het missionaire succes van kerkplantingen, is er ook reden om van 'opbouw' in ons land te spreken. Daarnaast blijkt de ontkerkelijking niet zozeer door kerkverlating of geloofsafval bepaald te worden, maar door vergrijzing en uitschrijvingen van 'randleden'. Wat wordt afgebroken is vooral de situatie waarin Nederlanders (via geboorte of doop) vanzelfsprekend met de kerk verbonden zijn.

In het kader van de theologische evaluatie is eerst ingegaan op de verbinding die het motief legt tussen secularisering en het handelen van God. Geconcludeerd is dat het motief terecht spreekt van Gods bestuur over alle dingen, maar onvoldoende verantwoording aflegt ten aanzien van (1) het Bijbelse spreken over de ondoorgrondelijkheid van Gods regering, (2) het onderscheid dat in de christelijke traditie gemaakt wordt tussen de Hand Gods en Vinger

Gods in de geschiedenis, (3) de meerduidigheid van historische feiten. In de tweede plaats is de verbinding tussen secularisering en het oordeel van God geëvalueerd. Dat leidde tot de conclusie dat het spreken over de werkzaamheid van Gods oordeel binnen de geschiedenis een voluit Bijbels gegeven is. De manier waarop de drie theologen deze notie uitwerken, bleek op bezwaren te stuiten. Beoordeeld zijn: (1) de eenzijdige nadruk op het 'destructieve' in Gods oordelend handelen, (2) de verbinding met het collectieve en immanente oordeel in het Oude Testament, (3) de eschatologie van W.M. Dekker. Belangrijkste conclusie is dat het motief onvoldoende rekenschap geeft van de wijze waarop het (uitgestelde) oordeel tot verlossing en/of missie in deze tijd kan leiden. In de derde plaats is de verbinding tussen secularisering en kerk-zijn in deze eeuw beoordeeld. Daaruit kwam naar voren dat verschillende duidingen van secularisering mogelijk zijn en dat de waardering daarvan sterk afhangt van theologische voorkeuren. Ten slotte is vastgesteld dat het oordeelmotief ten onrechte onderscheid maakt tussen oordeel, ballingschap en/of inkeer enerzijds en missie anderzijds.

De sleutelwoorden van het motief zijn 'crisis', 'oordeel' en 'inkeer'. De crisis noodzaakt W. Dekker, W.M. Dekker en A. van de Beek te spreken van oordeel, waarmee het kerkelijk program van inkeer gegeven is. Gebleken is dat deze verbindingen minder dwingend zijn dan de drie theologen doen voorkomen en dat de inkleuring van deze woorden in belangrijke mate samenhangt met het volkskerkelijk kader dat zij hanteren. Als de crisis een oordeel van God is, is er Bijbels gezien zowel reden voor inkeer als missie in deze tijd.

5.2 Aanbevelingen

Ik heb de volgende aanbevelingen voor nader onderzoek geformuleerd.

- De drie theologen spreken over Godsverduistering als een oordeel. Het is de vraag of dit strookt met wat de Bijbel zegt over de afwezigheid van God. Zo stelt Ballentine: "Certainly a judgment nuance is present in some contexts, especially in prophetic oracles which specifically link God's hiddennes during exile with Israel's disobedience. Elsewhere, however, particularly in the Psalms, God's hiding is a subject for lament and protest as innocent suppliants charge that they have done nothing to warrant divine abandonment."²²⁹ Mogelijk dat het motief ook hier te eenzijdig focust op de profeten rond de Babylonische ballingschap. Op dit punt is een Bijbels-theologische verkenning gewenst.
- Er zijn aanwijzingen dat de secularisering in ons land gepaard gaat met een hernieuwde belangstelling voor spiritualiteit en religie. De drie theologen zijn uitgesproken negatief over deze tendens en stellen dat dit "op geen enkele manier" tot kerkgroei leidt.²³⁰ Dit

²²⁹ Ballentine (1983, v).

²³⁰ Zo letterlijk bij W.M. Dekker (2012b, 74, cf. 2010a). Vgl. W. Dekker (2011b, 58-67) en Beek (2005).

wordt echter niet aangetoond. Er is zowel kwantitatief als kwalitatief onderzoek nodig om na te gaan welke missionaire kansen de nieuwe religiositeit voor de huidige kerk biedt.

- Het oordeelmotief heeft oude papieren. Gebleken is dat de drie theologen in een lange traditie staan van christenen die crises in hun tijd hebben opgevat als oordeel van God en daarbij een verband legden met een bepaald geestelijk klimaat of specifieke zonden. Maar hoe zit dat met de oproep om, vanwege crisis en oordeel, missie tijdelijk op te schorten? Ik ben geen precedent daarvan tegengekomen (wel dat het oordeel verband houdt met een gebrek aan missie²³¹). Hiervoor is nader kerkhistorisch onderzoek vereist.

²³¹ Zie voetnoot 112.

Afkortingen

IZB: Afgeleid van 'De Hervormde Bond voor Inwendige Zending' (inmiddels voortgezet in 'IZB, vereniging voor zending in Nederland')

Kaski: Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut

NBG: Nederlands Bijbelgenootschap

NBV: Nieuwe Bijbelvertaling

NHK: Nederlandse Hervormde Kerk

PKN: Protestantse Kerk in Nederland

RKK: Rooms-katholieke Kerk

SCP: Sociaal en Cultureel Planbureau

Bronnen

A. van de Beek

Beek, A. van de, 2005, 'Is zending nog mogelijk? Hoe verkondig je Christus?' (lezing IZB-ledenvergadering, 18 mei), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.

Beek, A. van de, 2010, *Is God terug?*, Zoetermeer: Meinema.

Beek, A. van de, 2011, 'Kerk zelf debet aan secularisatie' (samenvatting lezing jaarvergadering COGG), *Reformatorsch Dagblad*, 13 mei, geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://refdag.nl>.

Beek, A. van de, 2012, *Lichaam en Geest van Christus. De theologie van de kerk en de Heilige Geest*, Zoetermeer: Meinema.

Reacties op A. van de Beek (selectie)

Dekker, W., 2005, 'Missionair zijn. Maar wat is dan onze boodschap?' (lezing IZB-bezinningsdag, 29 oktober), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.

Geuze, W., 2005, 'Aandacht voor context' (een reactie op de lezing 'Is zending nog mogelijk?' van A. van de Beek en op 'Missionaire verkondiging: een gelopen race of een nederige gang?' van P.J. Visser, 18 mei), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.

Sluijs, C.A. van der, 2011, 'Sacramentalisme van Van de Beek geen oplossing' (reactie op lezing jaarvergadering COGG), *Reformatorsch Dagblad*, 17 mei.

Visser, P.J., 2005, 'Missionaire verkondiging: een gelopen race of een nederige gang? (een reactie op de lezing 'Is zending nog mogelijk?' van A. van de Beek, 18 mei), geraadpleegd op 17-06-2013 via <http://izb.nl>.

W. Dekker

Dekker, W., 2000, *Langs de rand. Theologische reflecties bij de kloof tussen geloof en leven*, Zoetermeer: Boekencentrum.

Dekker, W., 2006, 'Ontmaskerend, persoonlijk en apologetisch. Drie strategieën voor zending in Nederland' (lezing voor G.T.S.V. Voetius), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.

Dekker, W., 2011a, *Marginaal en missionair. Kleine theologie voor een krimpende kerk*, Zoetermeer: Meinema.

Dekker, W., 2011b, *Afwezigheid van God. Een onderzoek naar antwoorden bij W. Pannenberg, K.H. Miskotte en A. Houtepen*, proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.

Dekker, W., 2011c, 'Het geheim van de kerk', geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://theoblogienet.wordpress.com>.

Dekker, W., 2011d, 'Einde missie?', geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://theoblogienet.wordpress.com>.

- Dekker, W., 2011e, 'Voortgezet gesprek', geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://theoblogienet.wordpress.com>.
- Dekker, W., 2011f, 'De kerk is verrukkelijk' (toespraak bij de presentatie van 'Marginaal en missionair'), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Dekker, W., 2011g, 'Zijn oordeel is genade', *Kontekstueel*, november, geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Dekker, W., 2011h, 'Een krimpende kerk en toch missionair?', *Tijding*, september, geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Dekker, W., 2012, 'Wachten op God die zich verbergt' (lezing Gereformeerde Bondconferentie, 21 juni), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.

Reacties op W. Dekker (selectie)

- Beek, J. ter, 2011, 'Marginaal en missionair. Kleine kritiek op de Familie Dekker', geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://baboesjka.wordpress.com>.
- Born, L., 2011, 'Dekker: terug naar het fundament, tegen de krimp in', *Friesch Dagblad*, geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://frieschdagblad.nl>.
- Bouter, P.F., 2011, 'God heeft een geding met ons', *De Waarheidsvriend*, geraadpleegd op 22-06-2013 via <http://dewaarheidsvriend.nl>.
- Bregman, K., 2011, 'De kans van de crisis', *Woord & Dienst*, september, geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://theoblogienet.wordpress.com>.
- Brink, G. van den, 2012, 'Recensie van Afwezigheid van God, Wim Dekker', *Theologia Reformata*, geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Dijkstra-Algra, N., 2011, 'Marginaal en missionair van Wim Dekker is een herkenbaar boek', *Friesch Dagblad*, 5 mei, geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://frieschdagblad.nl>.
- Dolder, H. van, 2011, 'Kleine theologie voor een krimpende kerk, Wim Dekker', *Kontekstueel*, september, geraadpleegd op 22-06-2013 via <http://kontekstueel.nl>.
- Douma, J., 2011, 'Valt het niet voortdurend erg mee?', geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://gereformeerdekerkblijven.nl>.
- Ekris, K. van, 2011, 'Verzet en geestelijke strijd lust' (reactie op 'Marginaal en missionair'), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Foppen, B.K., 2011, 'En zijn bestraffing die niet vleit, zal als olie op mijn schedel wezen...' (reactie op 'Marginaal en missionair'), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Heuvel, P. van den, 2011, 'Een appèl om op te staan', *Kontekstueel*, november, geraadpleegd op 22-06-2013 via <http://kontekstueel.nl>.
- Jong, K.W., 2011, 'Kanttekeningen vanuit een Vinex-praktijk' (reactie op 'Marginaal en missionair'), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Jong, N. de, 2011, 'Een recensie vanuit de Rotterdamse context' (reactie op 'Marginaal en missionair'), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Kamp, K. van de, 2011, 'Marginaal zeker en spiritueel, maar is het ook missionair?', geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://raadvankerken.nl>.

- Karels, J.K. en Knijff, J. van der, 2011, 'Geloofscrisis in reformatorische kerken vaak niet onderkend', *Reformatorisch Dagblad*, geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://refdag.nl>.
- Lelij, K.J. van de, 2011, 'De verwachting voorbij volgens Wim Dekker', geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://theoblogienet.wordpress.com>.
- Markus, A., 2011, 'Crisis niet duiden als oordeel', *Kontekstueel*, november, geraadpleegd op 22-06-2013 via <http://kontekstueel.nl>.
- Molenaar-Dekker, C.M., 2011, Toespraak bij de presentatie van 'Marginaal en missionair', april, geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Noordegraaf, A., 2011, 'Recensie van Marginaal en missionair. Kleine theologie voor een krimpende kerk, Wim Dekker', *Wapenveld Online*, november, geraadpleegd op 22-06-2013 via <http://wapenveldonline.nl>.
- Noorloos, M., 2012, 'Effectief vaccin tegen secularisatie-virus (over gemeenteopbouw via geloofsopbouw)', geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Offringa, J., 2011, 'Orthodoxie is deel van het probleem' (reactie op 'Marginaal en missionair'), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Paas, S., 2011a, 'Geloven in een kerk die niet bestaat', geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Reitsma, B.J.G., 2012, 'Recensie van Marginaal en missionair. Kleine theologie voor een krimpende kerk, Wim Dekker', *Soteria*, juni, geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Saane, W. van, 2012, 'Kerk te weinig bezig met Gods missie en teveel met zichzelf', *Friesch Dagblad*, 11 juni, geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://frieschdagblad.nl>.
- Smelt, L., 2011, 'Het mystieke is het eigenlijke' (boekbespreking 'Marginaal en missionair'), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Smouter, W., 2011, 'Wim Dekker: Marginaal en missionair', geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://smouter.net>.
- Weijden, T. van der, 2011, 'Kerk, komt tot inkeer, maar blijf missionair', *Reformatorisch Dagblad*, geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://refdag.nl>.
- Wüllschleger, L., 2011, 'De ware schat van de kerk' (toespraak bij de presentatie van 'Marginaal en missionair', april), geraadpleegd op 17-06-2013 via <http://izb.nl>.
- Zwaag, K. van der, 2011, 'Drs. Dekker: Kerk in Nederland verkeert in crisis', *Reformatorisch Dagblad*, geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://refdag.nl>.

W.M. Dekker

- Dekker, W.M., (ongedateerd a), 'Hogere onverschilligheid. K.H. Miskotte over de zin van de zondag', geraadpleegd op 4-12-2012 via <http://willemmaartendekker.weblog.nl>.
- Dekker, W.M., (ongedateerd b), 'De roeping van de gemeente. Nutteloos geloven in de laatste dagen', geraadpleegd op 29-11-2012 via <http://willemmaartendekker.weblog.nl>.
- Dekker, W.M., 2010a, 'Koppig en eerbiedig (Over de roeping van de kerk)', *Christelijk Weekblad*, 14 mei, geraadpleegd op 29-11-2012 via <http://wmdekker76.hyves.nl>.

Dekker, W.M., 2010b, 'Over de roeping van een generatie. Missionaire dadendrang is een doodlopende weg', *Christelijk Weekblad*, 24 september, geraadpleegd op 29-11-2012 via <http://wmdekker76.hyves.nl>.

Dekker, W.M., 2010c, 'De roeping van een generatie (2). Hoop op God, zonder hoop voor de wereld', *Christelijk Weekblad*, geraadpleegd op 29-11-2012 via <http://wmdekker76.hyves.nl>.

Dekker, W.M., 2010d, 'De kerk als spel van God', *Trouw*, 26 oktober, geraadpleegd op 29-11-2012 via <http://trouw.nl>.

Dekker, W.M., 2011, 'De kerk begraven?' (lezing voor de landelijke conferentie 'Missionair kerk-zijn', 13 april), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.

Dekker, W.M., 2012a, *Provocatie. Over de zin van God en geloof*, Heerenveen: Uitgeverij Groen.

Dekker, W.M., 2012b, 'Gods blijdschap en ons telraam. Gemeentestichting is niet het antwoord op wezenlijke vragen', *Opbouw*, 56/22, 15-17.

Reacties op W.M. Dekker (selectie)

Foppen, B.K., (zonder titel), geraadpleegd op 27-11-2012 via <http://izb.nl>.

Leede, H. de, 2010, 'De kerk moet getuigen van Christus' tegenwoordigheid. Willem Maarten Dekker overschrijdt theologische grens', *Christelijk Weekblad*, 1 oktober.

Markus, A., 'De roeping van een generatie (1). Kerk begraven of kerk zijn?', geraadpleegd op 27-11-2012 via <http://izb.nl>.

Paas, S., 2011b, 'De kerk planten of begraven?' (lezing voor de landelijke conferentie 'Missionair kerk-zijn', 13 april), geraadpleegd op 27-11-2012 via <http://izb.nl>.

Overige literatuur

Ballentine, S.E., 1983, *The hidden God. The hiding of the face of God in the Old Testament*, Londen: Oxford University Press.

Becker, J.W., Hart, J. de, 2006, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Berkhof, H., 1966 (vijfde druk), *Christus, de zin der geschiedenis*, Nijkerk: Callenbach.

Berkhof, H., 1988, (titel onbekend), *Trouw*, 1 april.

Berkouwer, G.C., 1950, *De voorzieningheid Gods* (Dogmatische studiën), Kampen: Kok.

Bisschop, R., 1993, *Sions vorst en volk. Het tweede-Israëlidee als theocratisch concept in de Gereformeerde kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750*, Veenendaal: Kool Boeken.

Boersema P., Paas, S. (red.), 2011, *Onder spanning. Een veelzijdige kijk op veranderingen in kerk en samenleving*, Kampen: Kok.

Bonhoeffer, D., 1972 (nieuwe editie), *Verzet en overgave*, Baarn: Ten Have.

Fahner, Chr., 2000, *Eusebius' Kerkgeschiedenis*, Boekencentrum: Zoetermeer.

Genderen J. van, Velema, W.H., 1993 (tweede druk), *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen: Kok.

Graafland, C., 1990 (derde druk), *Gereformeerden op zoek naar God. Godsverduistering in het licht van de gereformeerde spiritualiteit*, Kampen: De Groot-Goudriaan.

- Greidanus, S., 1970, *Sola Scriptura: Problems and Principles in Preaching Historical Texts*, Toronto: Wedge Publishing Foundation.
- Hamilton, J.M., 2010, *God's Glory in Salvation Through Judgment. A Biblical Theology*, Wheaton: Crossway.
- Hart, J. de, 2013, *Zwevende gelovigen Oude religie en nieuwe spiritualiteit*, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Hoogenkamp, C., 1996, 'Terugloop Samen op Weg-kerken: Uitschrijving, hoge sterfte en geringe aanwas', *Kerkinformatie*, mei, nr. 27, 4-6.
- Huisman, C., 2006, *Neerlands Israël. Het natiebeseef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*, Middelburg: Stichting De Gihonbron.
- Hunink, V., 2006, *Bidden in een boze wereld. Twee pamfletten uit het Vroege Christendom* (Cyprianus), Budel: Damon.
- Jong, G. de, 2004, *Inventarisatie van het aantal nieuwe leden binnen protestantse kerkelijke gemeentes* (rapport nr. 528), Nijmegen: Kaski.
- Jong, G. de, Kregting, J., Bernts, T., 2007, *Godsdienst, kerk en Bijbel in Nederland. Literatuurstudie en secundaire analyse in opdracht van NBG* (rapport nr. 567), Nijmegen: Kaski.
- Keillor, S.J., 2007, *God's Judgments. Interpreting History and the Christian Faith*, Downers Grove: InterVarsity Press.
- Kregting, J., 2011 (ongepubliceerd), 'Uitschrijvingen in de Rooms-Katholieke Kerk', Nijmegen: Kaski.
- Kuiper, R., 1996, *Uitzien naar de zin. Inleiding tot een christelijke geschiedbeschouwing*, Leiden: Groen.
- Last, G., 2006, *Orlando Bottenbley & de wijde poorten van Bethel*, Leeuwarden.
- Maas, A. van de, 2004, 'Tom Marfo: Pastor to Migrants in Dutch Society' (In: Bediako *et al*, *A new day dawning*), Zoetermeer: Boekencentrum, 150-162.
- Morris, L., 1960, *The Biblical Doctrine of Judgment*, Cambridge: Tyndale House (via <http://theologicalstudies.org.uk>).
- Murray, S., 2004, *Church After Christendom*, Milton Keynes: Paternoster Press.
- Noppen, K., van, 2012, 'Beseef van crisis is veel sterker dan tien of twintig jaar geleden' (gesprek met Wim Dekker, een jaar na de presentatie van 'Marginaal en missionair'), geraadpleegd op 14-11-2012 via <http://izb.nl>.
- Paas, S., 2011c, 'Post-Christian, Post-Christendom, and Post-Modern Europe: Towards the Interaction of Missiology and the Social Sciences', *Mission Studies*, Volume 28, nr. 1, 3-5.
- Paas, S., 2012, 'The Crisis of Mission in Europe - Is There a Way Out?', *Scandinavian e-Journal*, nr. 3, 16-51.
- Paas, S., 2014 (verwacht), *Church Planting in Secular Europe: A Critical Analysis*.
- Smith, D., 2003, *Mission After Christendom*, London: Darton, Longman and Todd.
- Spijker, W. van't, 1981, *Triptiek van de geschiedenis. De verhouding tussen wereld-, heils- en kerkgeschiedenis*, Goes: Oosterbaan & Le Cointre.
- Stoffels, H., 1990, *Wandelen in het licht; Waarden, geloofsovertuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen*, Kampen: Kok.

Taylor, C., 2009, *Een seculiere tijd*, Rotterdam: Lemniscaat.

Vellekoop, M., 2012, 'Honderden nieuwe kerken brengen hoop en vitaliteit.

Gemeentestichting stijgt op agenda bestaande kerken', *Opbouw*, 56/22, 4-6.

Vos, A., 2012, *Hoop. Een onderzoek naar de missionaire effectiviteit van kerkplantingen binnen de NGK, CGK en GKV in Nederland*, scriptie Vrije Universiteit Amsterdam.

Kerknota's

De hartslag van het leven. Visie op het leven en werken van de Protestantse Kerk in Nederland, Zoetermeer: Boekencentrum, 2012.

Kerk-zijn in een tijd van Godsverduistering. Nota van het moderamen van de generale synode der Nederlands Hervormde Kerk, Oktober, 1988.